

Ҳ. ҲАСАНОВ

ЎРТА ОСИЁ
ЖОЙ НОМЛАРИ
ТАРИХИДАН

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

Т О Ш К Е Н Т • 1 9 6 5

ЕРНИНГ ТИЛИ

Ажабо, ернинг ҳам тили бўлар эканми?

Ҳа, ҳурматли китобхон, ажабланманг. Ернинг тили бор. У тошдан ҳам, гўштан ҳам эмас. Ернинг тили — жой номларидир.

Ахир ҳар ким ҳам ўз шаҳри, қишлоғи, маҳалласи ва кўчасининг номини нега шундай аталганлиги, бу ном қачон пайдо бўлганлигини билгиси келади.

«Самарқанд», «Орол», «Сирдарё» номларининг маъноси нима?

«Тяньшань» деган номни маҳаллий халқ билмайди; «Беш-ёғоч» деган «бешта дарахт» маъносида эмас; «Қўқон»ни «Хўк кон» деб изоҳламанг. Битта Каспий денгизи асрлар мобайнида 70 тача ном билан юритилган.

Тошкентдаги Дзержинский кўчаси нега «Қалдирғоч маҳалла» деб аталган?

«Чорсу» деган жой Тошкентда ҳам, Андижонда ҳам, Истанбулда ҳам бор.

Наманганда «Лаббайтоға» маҳалласи, Фарбий Фарғонада «Ҳо, дарвеш» чўли бўлган.

Республикамизда: «Кеч Қелдик», «Бўлди», «Қизиқманг», «Чарчаманг», «Оппон-соппон» исмли қишлоқлар ҳам бор.

Буларнинг ҳаммаси «ернинг тили». Бу ҳамма учун қизиқарли масалалардир.

Топоним деб бир жой номига айтилади: латинча **топос** — ер, **онома** — ном, исм. Жой номлари йиғиндиси **топонимия** бўлади. Жой номларини ўрганувчи фан эса топонимика деб аталади. **Топонимист** шу соҳа билан шуғулланувчи мутахассис.

Аммо жой номларини (топонимияни) тўғри изоҳлаш жуда мушкул иш. Бунинг учун ўзбек тилини (тарихи ва қоидалари билан) пухта билиш ва қўшни тиллардан ҳам хабардор бўлиш керак. Ватанимиз тарихини, қадимда ўтган қабилаларни, аҳолининг хўжалик фаолиятини ва, албатта, ҳар

бир жойнинг географик хусусиятларини яхши билиш керак. Ана шундай ҳар томонлама маълумотларни бир-бирига солиштириб, қўшиб, жой номининг тарихини аниқлай оласиз. Ушанда ҳам айрим номларнинг сирини бутунлай очиб бўлмаслиги мумкин.

А. Вамбери, В. В. Бартольд, М. Е. Массон, С. П. Толстов, Э. М. Мурзаев, Я. Ғуломов, С. Г. Кляшторний, Ф. Абдуллаев каби атоқли шарқшунослар Урта Осиё топонимикасига доир талай мақолалар ёзганлар. Қадимги тарихий ва географик қўлёзмаларда бу ҳақда жуда қимматли маълумотлар бор. Қомус ва луғат китобларидан анчагина изоҳ топса бўлади.

Аммо географик номларни таҳлил этганда ҳаддан ташқари юзаки, тахминий изоҳлардан эҳтиёт бўлиш керак.

Айрим ўртоқлар: Қорақум — қора рангли чўл, Уш — Сулаймон пайғамбарга ёқиб қолган жой, эшакларини «ишш» деб тўхтатгандан, «Уш» бўлиб кетган; Тўйтепа — тўй қилинадиган жой; Қўйлиқ — қўй бозор; Шеробод — шер (ҳайвон) шаҳри ва ҳоказо деб нотўғри ривоятларни айтадилар.

Биз ўзимиз ҳам топонимика билан дастлаб шуғулланган пайтимизда баъзан шундай содда изоҳлар билан кифояланган эдик¹. Аммо йил сайин янгида-янги маълумотлар тўплаш, ҳар бир номни чуқурроқ таҳлил эта бошлаш натижасида ўша содда изоҳларни тузатиш ва ҳатто баъзиларини ўзгартиришга ҳам тўғри келди.

Топонимика фани шундай масъулиятли бўлса-да, унинг ўлкамиз тарихи, географияси, маданиятини билишда ва кундалик ҳаётимиз учун аҳамияти катта. Жой номлари ҳам ўзбек тили лексик составининг бир қисмидир, тарихий воқеалар ва ўтган-кетган кишилар тақдирининг кўзгусидир. Уларни тил бойлигимиз ва маданий меросимиз деб ёзиб олишимиз ва синчиклаб ўрганишимиз керак.

Ушбу китобча айти шу жой номлари муаммосига бағишланган. Китобчамизнинг қўлёзмасини кўриб чиқиб, қимматли маслаҳатлар берган филолог олимларимиз Ғ. А. Абдурахмонов, С. Иброҳимов, Ш. Шоабдурахмонов, Ш. Шукуров, Э. Бегматов ва бошқа ўртоқларга автор ўзининг самимий миннатдорчилигини изҳор этади.

¹ Ҳ. Ҳасанов, Географик номлар, «Совет педагогикаси» журналы, 1939 йил, № 2 (латин алифбесиди); Ҳ. Ҳасанов, Урта Осиё географик номлари, «Совет педагогикаси» журналы, 1940, № 5.

Биринчи қисм

ТАРИХГА БИР НАЗАР

Ўрта Осиё замини жаҳоннинг энг қадимдан ривож топган марказларидан бири: табиий бойликлари беҳисоб, ҳавоси ёқимли ва одамлари ҳунарманд, савдо йўллари обод; Чин билан Рум, Россия ва Сибирь билан Ҳиндистоннинг ўртасида жойлашган бу ўлкада не-не ҳукмдорлар, истилочилар, жанглар бўлган, турли-туман халқлар, қабилалар яшаган, аллақандай тиллар, гурунглар жаранглаган.

Шуларнинг ҳаммаси — кишилар, тиллар, динлар, маданият — маҳаллий шароит билан, қадимдан зўр анъанаси бўлган тожик-форс ва туркий маданият билан қотишиб кетган.

Бу жараён ўлкамизнинг жой номларида ҳам намоёндыр. Ахир бутун-бутун вилоятларимизнинг номлари неча мақомларда айтилган: Бақтриёна ва Сўғдиёна, Тўхористон ва Турон, Мовароуннаҳр ва Туркистон, Хива, Бухоро ва Қўқон хонликлари, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон ва Қирғизистон.

Тарих саҳифасини варақлаганда ажойиб ва ғаройиб номларни кўрамиз. Бир жойнинг ўзи 5—10, ҳатто ундан ҳам кўпроқ ном билан аталганини биламиз.

Денгиз — ўз теварагидаги вилоятларнинг номи билан, соҳиллардаги машҳур шаҳарларнинг исми билан, ўзига қўйилган дарёларнинг номи билан, атрофида яшаган халқларнинг оти билан аталган. Каспий ва Орол денгизларининг тарихий топонимик карталари бунга яққол мисол бўла олади.

Ҳозиргача Каспий денгизининг 70 тача номи аниқланган. Картада шуларнинг бир қисмигина тасвирланди (1-расм).

Озарбайжонлик олим П. В. Жило ўзининг бир мақолисида бу ҳақда: «Ер шаридаги биронта денгиз шунча номнинг яримига ҳам эга бўла олмаган» деб, ҳақ гап айтди².

Денгиз номларининг юқорида кўрсатилган қонуниятлари-

---

² П. В. Жило, О названиях Каспийского моря, Известия АН АзССР, серия геолого-географическая, № 4, 1960.

га кўра, Каспий денгизининг яна бир қанча номлари бўлиши керак деб, тахмин қиламиз: Кавказ денгизи, Олон денгизи, Монқишлоқ денгизи (Монқишлоқ — ўрта эрда машҳур порт бўлган эди), Итил денгизи (Волганинг номи), Урал денгизи, Бухоро денгизи (Каспий билан Уралнинг шарқидаги ерлар Бухория деб аталган), Хива денгизи, Қипчоқ денгизи, Волга денгизи.

Қадимги шарқий қўлёзмаларни ва русча тарихий ёзувларни синчиклаб текшириш натижасидагина бизнинг бу топонимик фаразизининг тасдиқланиши ажаб эмас.

Бошқа номларни таҳлил қилиб, шундай хулосаларга келиш мумкин:

1. Юнон ёки араб авторларининг асарларида тилга олинган баъзи номлар, гўё жойларнинг юнонча ёки арабча исми деб айтиб келинса-да, аслида маҳаллий номлардир, аммо юнончага ёки арабчага мослаштириб ишлатилганидир.

Масалан, юнон ҳамда европача кўпгина китобларда Амударё Окс, Оксус деб юритилади, буни юнонча ном дейдилар. Аслида эса бу маҳаллий ном бўлиб, Укуз — «дарё», «сув» деган сўздир.

Юнонча ва европача китобларда ёзилган Яксарт номи ҳам аслида маҳаллий тилдан олинган. Уни Абу Райҳон Бериий Ҳасарт деб қўллаган эди.

Амударёнинг шарқидаги ерлар (Аму билан Сир оралиги) европача китобларда Трансоксиана («Окс орқаси»), шарқ тилларидаги китобларда Мовароуннаҳр («дарё орқаси») деб юритилган, ҳолбуки маҳаллий тилда Варожайхун («Аму орқаси») ва Варазруд («дарё орқаси») номлари учрайди. Бу ҳақда улуг ватандошимиз Рўдакий шундай деган:

Гар билмасанг пахлавий тил,
Мовароуннаҳр аслида Варазруд, бил³.

2. Бир тилдан иккинчи тилга айнан таржима қилинган номлар бор.

Сирдарё этакларидаги Янгикент (Жаникент) шаҳри тожикчасига Деҳинав («Янги қишлоқ»), арабчасига Қарият ул-Ҳадиса («Янги шаҳарча») ва Мадина т ул-Жадида («Янги шаҳар») деб ишлатилган.

Фарғона водийсининг Норин билан Қорадарё оралиги ўзбек аҳолиси тилида Икки сув ораси дейилган, тожик аҳолиси уни Миёни Рудон деб юритган.

³ Рўдакий Девон, III, 1100-бет.

«Сарёмнинг уч исми бор турур. Бир исми Мадинат ул-Байзо ва бир исми Испижоб ва яна бир исми Сарём турур.

Мадинат ул-Байзо демак араб тилида, бизча Урунгкент демак бўлур. Ҳар ерда икки сувнинг ораси қуруқ ва тошлиқ бўлса они араб тили бирла Ипбижоб дерлар. Ҳар ерда икки сувнинг ораси тошлиқ бўлса туркий тили бирла Сарём дерлар» — бу изоҳлар маҳаллий авторнинг бир китобида ёзилган⁴.

Яъни: ўзбекча Урунгкент — «Оқ шаҳар» деган сўз⁵, буни арабчага айнан таржима қилиб, Мадинат ул-Байзо номи яратилган (Мадина — шаҳар, байзо — оқ).

Бойсун тоғларидаги Темир Дарвоза дараси VII асрда Тамир Қапуғ деб ёзилган, уни форс-тожик манбаларида Дари Оҳанин ва Дарбанди Оҳанин (дар — дарвоза, оҳан — темир), арабчасига Боб ул-Ҳадид (боб — дарвоза, ҳадид — темир) деб юритганлар. Ҳозир русча Железные Ворота дейилади. Демак, тўрт тилда тўрт хил айтилган, аммо маъноси бир. (Бу даранинг Бузғолахона — «Эчки хона» ва Қўҳлуг деган маҳаллий номлари ҳам бор).

3. Қорақум чўли камдан-кам шу ном билан аталган. Унинг умумий номларидан: Фуз чўли (Беруний тилга олган), Туркман чўли (Махтумқули шундай деган), Закаспий дашти (В. А. Обручев берган ном), Қоражузғун (А. Вамбери тилга олган), Туркистон чўли каби номлар маълум, аммо унинг айрим қисмлари: шимоли шарқий қисми Хоразм дашти, Еттиқум (Хафтрөг), шарқий қисми Амул чўли, жанубий қисми Марв чўли, Сарахс чўли, Хуросон чўли каби турли номлар билан аталган.

4. Илгари дарёлар, кўпинча, қирғоқдаги йирик шаҳарлар ёки атрофдаги вилоятлар номи билан аталган.

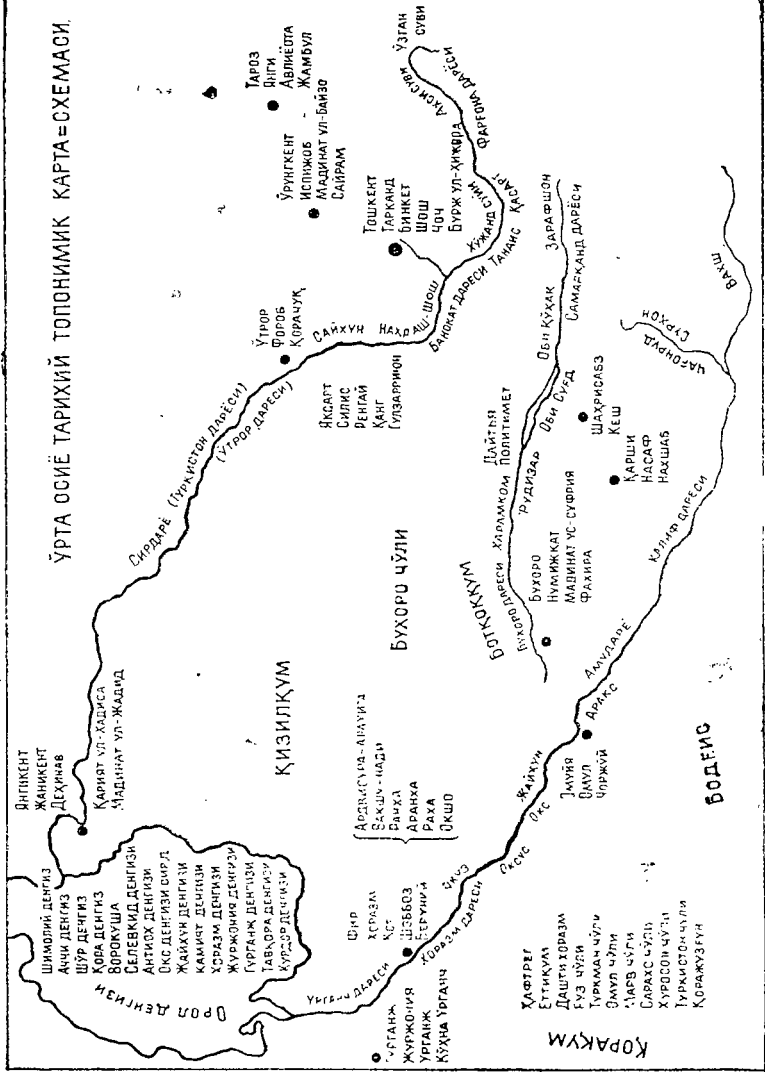
Масалан: Сирдарё — Ўзган суви, Аҳси суви, Фарғона дарёси, Хўжанд суви, Шош дарёси деб юритилгани маълум. Шу муносабат билан яна бир топонимик фараз қилиш мумкин: Сирдарёнинг Туркистон дарёси, Фороб дарёси, Қорачуқ ўкуз, Уттрор дарёси деган номлари ҳам бўлгандир эҳтимол. (2-расм).

5. Урта Осиёда этноним-топонимлар жуда кўп, яъни халқ ва қабила номидан олинган жой номлари шу кунгача сақланиб турипти. Албатта, баъзан тескари ҳолат ҳам бўлган: жой

⁴ «Сарём шаҳри хусусида рисола», литография, Тошкент, 1884, 9-бет.

⁵ Синьцзяндаги Урунгқош дарёси ҳам «оқ» сўзига боғлиқ: «Урунгқошўкуз—тоза оқ тош бўлади, дарё оти ҳам шу тошдан олинган», «Урунгқош бир оқ нарсаси. Ўғузлар оқ дейдилар» (Маҳмуд Кошғарий, Девону луғотит турк, III, 152—153).

ЎРТА ОСИЁ ТАРИХИЙ ТОПОНИМИК КАРТА-СХЕМАСИ.

исмидан қабила номи олинган. Масалан, дарё ва қишлоқ номлари билан аталиб кетган қабилалар ҳам бор⁶.

Ўрта Осиёда жой номларига айланган этнонимлар (халқ қабила, қавм номлари)нинг қисқача рўйхати шу:

Анди	Малик	Тайлоқ	Ўш
Араб	Манғит	Тенгизбой	Ўғуржали
Ахтачи	Мотой	Тўрайғир	Қангли
Бағиш	Минг	Тўртовул	Қанжиғали
Балиқчи	Митан	Туёқли	Қанғқис
Барлос	Муротали	Турк	Қароқчи
Боёт, Боёвут	Мўғул	Узун	Қарлуқ
Бўка	Назарбек	Уйғур	Қатағон
Бўстон	Найман	Уйрот	Қашқа
Бўтақора	Нўқис	Уйшун	Қорабек
Бўзачи	Овчи	Фулодчи	Қорамурт
Вакил	Ойтомғали	Хитой	Қорасангир
Дўрман	Олот	Хулмуқ	Қорахитой
Дурбун	Очамайли	Чандир	Қорақўйли
Ёрбоши	Пангоз	Челак	Қиёт
Жалойир	Савай	Чимбой	Қипчоқ
Игдир	Садир	Юз	Қирқ
Кенагас	Сарой	Япалоқ	Қурама
Керовчи	Саёт	Уймовут	Қутчи (қушчи)
Кушон	Сирғали	Ўлмас	Қўнғирот
Лақай	Сулдуз	Ўрчин	

Бу этнонимларга қараб, шу номли шаҳар ёки қишлоқларда қадимда шундай қабилалар истиқомат қилган деб бемалол айтиш мумкин. Қорақалпоғистон пойтахти Н у к у с — нўқис қабиласи номидан олинган, Бойсун тоғининг ғарбидаги Қ ар л у қ ғори ва шарқидаги Қарлуқ қишлоғи — VII асрдаёқ шу ерда турган қарлуқ (қорлиқ) қабиласининг номи билан боғлиқдир. С и р ғ а л и аэропорти, С а в а й, Б о ё в у т, О л о т, Б а л и қ ч и, Д ў р м о н, Қ у р а м а каби машҳур номларимиз ҳам этнонимларга боғлиқ. К у ш о н—К о с о н номига, Ў ш — Ў ш шаҳри номига асос бўлган ва ҳоказо.

Қорақўл қабиласи ҳам бўлган. Қорақўл шаҳри VII аср туркий ёдгорликларда тилга олинган. Аммо биз қабила но-

⁶ Рус этнографи Н. Аристов Сибирь туркий қабилалари тўғрисида шундай мисоллар келтирган: Катун дарёсининг бир irmoғи Найма, шундан Найман номи олинган; Қизил, ачин, бараба қабилаларининг номлари Қизил, Ачинск, Бараба дашти географик номларига асос бўлган. Н. Аристов, Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности, «Живая старина», вып. 3—4, 1896, стр. 277—456.

миши шаҳарга асос бўлганлиги ёки шаҳар номидан қабила номи ясалганлигини аниқ била олмаймиз. Ҳар ҳолда, қорақўл қўйлари шу шаҳар номидан олинган бўлса ажаб эмас. XIX аср олими Шайх Сулаймон Бухорий: «Сиёҳ қўзи териси, аҷам кулоҳ йиғнаси у ердадир» деб изоҳлаб кетган.

Жой номлари орасида кўчирма хиллари ҳам бор. Масалан: Андижон ёнидаги Қ а ш қ а р қ и ш л о қ — кўчиб келган қашқарликлар ўрнашган жой маъносида. Шуниси ҳам маълумки, биз қашқарлик деб умуман уйғурларни айтамыз, Сиёзьяннинг энг тарихий шаҳари Қашқар бўлганидан шу ном машҳур бўлиб кетган. Шу билан бирга уйғурлар ҳам ўзбекларни, асосан Фарғона водийсидан кўчиб борган кишиларни, «анжанлик» деб атаганлар.

Ўзбекистонда Қ а л м о қ а р и қ, Қ а л м о қ й ў л, Қ а л м о қ - ч и қ қ а н, Р а б о т и қ а л м о қ, Қ а л м о қ о н деган номлар бор, булар XVIII асрда Ўрта Осиёга бостириб кирган қалмоқларга алоқадор номлардир.

Андижон областидаги Қ ў қ о н қ и ш л о қ — қўқонликлар туриб қолган жой, Х ў т а н а р и қ н и хўтанликлар қазиган ва ҳоказо.

Бундай мисоллар чет элларда ҳам кўп: Америка Қўшма Штатларида Москоу, Одесса шаҳарлари бор, уларни бир замонлар шу ердан кетган руслар ўз ватанлари номи билан аташган; Жанубий Америкадаги Венесуэла ҳам Италиянинг Венеция шаҳридан кўчиб борганлар қўйган отидир.

6. Ўлкамизнинг турли районларида Я к ш а н б а, Д у ш а н б а, Ч о р ш а н б а, Ж у м а деган жой номлари бор. Булар илгариги бозор кунларига боғлиқ бўлган номлардир.

Бир швед туркологининг тахминича, бундай жойларнинг асл номи ҳам бўлгандир, аммо маълум кунларда бозор ўтказилганлиги туфайли — бунинг ҳаёт учун аҳамияти катта бўлган — асл номи аста-секин пассивлашиб, бозор кунининг номи биринчи ўринга қўйилган⁷.

7. Талаффузи ва ёзилиши бир-бирига анча яқин номлар ҳам мавжуд. Уларни чалкаштириб юбормаслик керак. Масалан:

Ж у р ж о н — Каспий денгизи бўйида, ҳозирги Гўргон шаҳри (Эрон тупроғида).

Ж у р ж о н и я — Гурганж ҳам дейилган, Хоразмдаги шаҳар, ҳозирги Кўҳна Урганч.

Ж у з ж о н — Гузгон ҳам дейилган, Амударёнинг чап сопилида, Афғонистоннинг Маймана шаҳри ёнида бўлган.

⁷ Г. Ракет, Марказий Осиёдаги баъзи туркий географик номлар, *vensk geografisk aarbok*, 1928, 155—157-бетлар.

Тарихий китобларимизда Орол денгизи ҳам, Иссиққўл ҳам, Қора денгиз ҳам баъзан Шўр денгиз — Дарёи Шўр деб аталган.

Сариқамиш ботқоқлиги аввало Қиз денгизи, сўнгра Қора денгиз деб аталгани маълум. Ота-боболаримиз тилида: Мағрибдан Машриққача, Қоф тоғлари, Чин-Мочин, Ажам, Фаранг, Рум, Воқвоқ, Қуддуси Шариф, Хонбалиқ, баҳри Уммон, Сарой, Рой, Олмалиқ, Можористон, Жабал ул-Қамар, Андалус, Булғор, дашти Қипчоқ, Балосағун, Авлиёта, Пишпак, Шамай ва ҳоказо номлар бўлган. Буларнинг маъноси нима, улар қасрда, ҳозирги номлари қандай?

Сурхондарёни Чағониён деб атаганлар, Зарафшон — янги ном, у кўпроқ оби Кўҳак номи билан машҳурдир. Уратепавилояти қадимдан Усрушона — Устиравшан дейиларди.

Гарчи буларнинг баъзилари Урта Осиёга тегишли бўлмаса ҳам, халқимизнинг географик тасаввурини ва талаффузида бор эди.

Китобчамизнинг илова қисмида буларга ҳам қисқа-қисқа изоҳ беришни лозим кўрдик.

«БОБИРНОМА»ДАГИ БИР ЧАЛКАШЛИК

Биз «Бобирнома»га рецензия ёзмоқчи эмасмиз. У шу қадар шох асарки, унга рецензия ёзиб бўлмайди. Уни фақат муҳаббат билан ўқни, сиңичиклаб ўрганиш мумкин.

Аммо «Бобирнома» текетиши қўлда кўчириб кўпайтирган вақтда хаттоғлар баъзи сўз ва номларини чалканштириб юборганликлари эҳтимолдан холи эмас, албатта. Биз муҳокама қилмоқчи бўлган бир ном ҳам худди шундай хаттоғлар қўлида ўзгариб кетганлардандир. Демак, ушбу «танқидий» сўзларимизни рецензия деб тушунилмасин; бу — тарихий топонимик бир таҳлил, холос.

Заҳриддин Бобирнинг бу асари 1530 йилда ёзиб тугалланган ва ўша замондаёқ нусхалари кўпайтирила бошлаган. Бобир барҳаётлигида ўз дўсти Хўжа Қалон учун бир нусха кўчиртириб берган эди. Форсчага ҳам таржима қилдирилган. Жаҳоннинг турли кутубхоналарида ўзбекча ва форсча қўлёзма нусхалари анчагина бор. Аммо босма усулда араб алифбесига биринчи марта 1857 йилдагина Қозон шаҳрида нашр этилди (уни Ильминский нашри дейилади). 1948 йилда ва 1960 йилларда Тошкентда рус графикаси асосидаги ўзбек алфавитида икки марта нашр этилди.

1948 йилги нашрида: «...Янги ким, кутубларда У тр о р к е н т битирлар», 1960 йилгисида: «...Янги ким, кутубларда У тр о р к е н т битирлар» деб ёзилган. 1958 йилги русча наш-

нда ҳам: «Янги, название которого пишут в книгах О т р а р» дейилган.

„Бобирнома“нинг туркча таржимасида ҳам Yangi — kitaplarda Otrar yazarlar (Анқара, 1943, 1-бет), дейилган. 1828 йилги немисча таржимасида Otrar, 1871 йилги французча таржимасида Tarar kent шаклларида берилган.

Ҳолбуки, ўзбекча, русча, туркча, немисча ва французча босма нашрларидаги бу «Ўттор» номи хатодир.

Текширишларимизга кўра, бундай хатонинг манбаи қуйидагича: 1737 йили Петербургда хизмат қилаётган шарқшунос профессор Георг Якоб Кер «Бобирнома» билан астойдил қизиқиб, шу асарнинг Ўрта Осиёда 1700 йилларда кўчирилган қандайдир бир ўзбекча қўлёзмасидан ўз қўли билан нусха кўчириб олган. Бу нусха кейинчалик Россия ташқи ишлар давлат коллегияси кутубхонасига ўтган, 1819 йилда Москва архивида сақланган. Ҳозир Осиё халқлари институтининг Ленинград бўлимида, № Д—685.

Шу билан бирга Кер «Бобирнома»ни 1737 йилдаёқ латин тилига таржима қилган, бу — Ғарбий Европа тилларига қилинган биринчи таржима бўлса керак. Бу нусха ҳам Ленинградда (Г. Я. Кер архиви, фонд 26, № 3) сақланмоқда.

Кер кўчирган нусхада бояги ном *طراکنت* шаклида ёзилган, буни Кернинг ўзи латинча таржимасида Tuzaz sand (Тирозканд) деб тўғри ёзган. Аммо Н. Ильминский Д-685 нусхани асос қилиб, араб алифбесидаги биринчи ўзбекча босма нашрини чиқарганда, бу номни бирданига *طوارکنت* (Тароркент) деб ёзган. Ҳолбуки, Кер хатидаги *ز* (з) ҳарфининг нуқтаси *ن* (н) ҳарфининг нуқтаси билан бирлашган эди. Шу ёзувга танқидий қараб *طرازکنت* (Тирозкент ёки Тарозкент) ўқиш ва ёзиш мумкин эди. Афсуски, шундай нотанқидий қараш орқасида Ильминский нашрида *يانگی کیم کتبلاردا طوارکنت بیتیرلار* (Ёнги ким кутубларда Тароркент битирлар) бўлиб кетган.

Натижада И. Н. Березин А т р а р - к е н т ёзди, Н. П. Пантусовнинг «Бобирнома» таржимасида Т а р а р - к е н т шакли пайдо бўлган⁸. Кейинчалик, совет давридаги нашрларда илгариги чалкашликка яна бир чалкашлик қўшилди: Ильмин-

⁸ И. Н. Березин, Турецкая хрестоматия, ч. I, Казань, 1857, стр. 82; Фергана по «Запискам» Султана Бабура, перевод Н. П. Пантусова, стр. 167.

ский текстидаги учинчи сўзинг («кутубларда») охирги ҳарфи тўртинчи сўзинг («трор») биринчи ҳарфи олдига яқин турганидан, О + трор, яъни Ўтрор бўлиб қолган. Шу йўсинда Тароз номи Ўтрорга айланиб кетган.

Ҳолбуки, Янги билан Ўтрор—бошқа-бошқа шаҳарлардир.

Янги шаҳри, Бобир айтганидай, шимоли шарқда бўлиб, унинг қадимий номи Тароз (Тироз) эди, кейинчалик Авлиёота, ҳозир эса Жамбул деб аталади. Буни тошкентлик Муҳаммад Ҳайдар мирза (Бобирнинг замондоши ва холавачаси) ҳам аниқ ёзган: «Шаҳарлардан бирига, кутубда мастурдур ва битирдурларки, мўғул Тирозни Ёнги дерлар ва бу Ёнги Мўғулистонда муайяндир. Барча ул халқни янгилик дерлар... Неча шаҳарларнинг осор боқидурларки, андо гумбаз ва минори ва хонқоҳ ва мадрасаларнинг осор ва аломатлари қолибдур... («Тарихи Рашидий», варақ 157). Шу китобнинг форсча нусхасида *ينگی که در کتب تواریح طراز نوشته* дейилган, бу — айна „Бобирнома“дан олинган ибора.

«Абдуллонома» исмли китобда ҳам: «Тарихларда Тароз деб ёзилган Янги ҳисори» дейилган (Х о ф и з Т а н и ш Б у х о р и й, «Абдуллонома», 1, варақ 35а).

Ўтрор эса — Сирдарё бўйида, унинг Фороб ва Қорачуқ деган номлари ҳам бўлган (Форобий туғилган жой, Амир Темур вафот этган шаҳар).

Янги билан Ўтрорнинг ораси тахминан 300 км, бурунда 8—10 кунлик масофа бўлган. Янги ҳеч маҳал Ўтрор деб аталмаган. Бобир бу иккала шаҳарни аралаштириб юбориши мумкин эмас эди.

Шуниси ҳам сир эмаски, „Бобирнома“нинг бошқа баъзи қўлёзма нусхаларида бу ном Тароз (Тироз) деб тўғри ёзилган. Жумладан, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондидаги қўлёзмада (№ 13) Тарозкент (Тирозкент, варақ 1 б), Ленинграддаги Д-117 қўлёзмада ҳам очик-ойдин Тарозкент ёзилган⁹. Клапротнинг биринчи немисча таржимасида (1810 йил) *Thirasckend* (طرازقند) деб берилган. А. С. Бевериж хонимнинг инглизча таржимасида ҳам *Taraz*.

Хуллас, «Бобирнома»нинг ўзбекча, русча, туркча, французча ва немисча нашрларида бу ном хато ёзилган. Тўғриси шундай: «Янги ким, кутубларда Тарозкент (Тирозкент) битирлар».

⁹ Ленинградское отделение института народов Азии, рукопись № Д—117.

Маҳмуд Қошғарийнинг (XI аср) «Девону луғотит турк» асарига бир карта илова қилингани маълум. У картани турк олимлари ҳам, немислар ҳам, самарқандлик профессор П. А. Умняков ҳам таҳлил қилдилар, мақолалар ёздилар (шу картадаги номларнинг тарихий географик изоҳоти И. А. Умняковнинг кандидатлик диссертацияси эди).

Аммо ҳаммалари ҳам битта номнинг маъносини чақиб бера олмадилар.

Картанинг энг ғарбида, шимоли ғарбига мойилроқ, бир жойнинг номи ёзилган. Жуда майда ҳарфлар билан ёзилган учун, аниқроқ ўқиб бўлмайди. Ёзувнинг катталанган шакли шундай: المح

Буни немис шарқшуноси К. Миллер Abasg шаклида ёзди; А. Герман — Abamdz тарзида транскрипция қилди — иккала шаклнинг ҳам ҳеч маъноси йўқ. И. А. Умняков эса «Маджус» (маъжусий, бошқа диндагилар, эҳтимол, Скандинавия норманлари) бўлса керак, деди.

Умняковнинг фарази—чала, чунки, биринчидан, маъжус—эниқ бир халқ эмас, помусулмон ҳиндулар ҳам, африкаликлар ҳам, европаликлар ҳам шундай аталиши мумкин, иккинчидан, бу ном норманларни тасвирлаши мумкин эмас, чунки унинг географик ўрни тамомила бошқа.

Биз бу ёзувни «ал мажар» шаклида ўқидик ва тубандагича изоҳлаймиз:

1) географик ўрнига кўра, бу ном «Бажанак» ва «Сақалиба» номлари орасида турипти. Бажанаклар (русча печенег) — X—XI асрларда Қора денгиз соҳилларида, Днепр — Дунай оралигида яшаганлар.

2) Маҳмуд Қошғарийнинг ёзишича, бажанаклар энг чекка ғарбдаги туркий қабила бўлиб, Рус ёнидадир, яъни Қора денгиз соҳилларида деган сўз.

3) ёзув ҳарфма-ҳарф кўчирилса «алмаж» ҳосил бўлади. Аммо *ж* ҳарфининг думи орқага қайирилса *жр* ўқилади. Хаттотликдан маълумки (буни ҳурматли арабшунос олимимиз Солиҳ ака Муталлибов бизга айтиб бердилар), ҳарфларни гажак қилиб ёзиш — «савдогар хати» дейилади.

4) шундай қилиб, ал мажар шакли кўринади. Ал мажар эса—можор, яъни венгр деган сўз. Венгрлар ҳақиқатан ҳам Дунай бўйларига ўрнашиб олган эдилар. X аср автори Константин Богрянородний Шарқий Европа бажанаклари можорларга қўшни бўлганлигини уқдириб ўтган эди.

Хуллас, бу ёзувни можор — венгр — Венгрия деб изоҳлаймиз. Маҳмуд Қошғарий картасида Венгрия тасвирининг бери-

лиши география тарихи учун жуда ҳам муҳим воқеа, Урта Осиё картографиясининг эса фахри бўла олади.

Бу фикримизни Осиё халқлари институтининг Ленинград бўлимидаги шарқшунослар ҳамда атоқли венгр турколог академик Ю. Немет маъқул топдилар.

«Ал мажар» мисоли, гарчи китобчамиз темасидан сал четлашиш бўлса ҳам, тарихий топонимик тадқиқотга кичик бир мисолдир.

ИСМИ ЖИСМИГА МОНАНД

Ернинг тили ҳар бир жойнинг табиий хусусиятларига ва тарихига чамбарчас боғлиқдир. Номлар жойларга шундай мослаб берилганки, маҳаллий аҳолининг заковатига қойил қоласан киши.

Янги туғилган чақалоққа от қўйиш осон. Чунки юзлаб тайёр исмлар бор: Бахтиёр, Алишер, Гулбадан, Жамила, Шавкат... Улардан фақат ўзингизга маъқулини танлаб оласиз. Аммо жой номлари тайёр эмас. Уларни «ўйлаб топиш» керак, исмини жисмига монанд қилиш керак. Аҳоли бу нарсага моҳир экан.

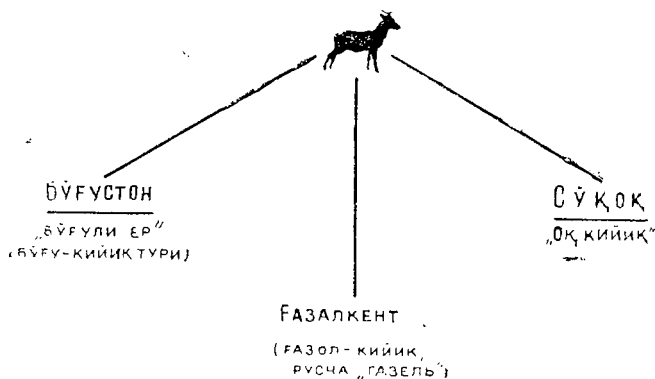
Ернинг паст-баландлигига қараб берилган номлар: Ботқоққум (Жанубий Қизилқумда), Музқўл (Помирда) — музлик тили маъносида, Найзатош (Чатқол водийсида) — чўққи қоя маъносида, Селдара (Помирда) — музлик дараси, сел бошланадиган жой маъносида, Супатоғ (Қашқадарёда) — курсисимон тоғ, Товоқсой (Бўстонлиқда) — кўриниши бамисоли тоғора, Қопчиғай (Бойсун тоғларида) — тор дара, гўё боши беркка ўхшаган тор йўл.

Ўсимлик ва ҳайвонотга алоқадор номлар: Даҳанакийик (Жанубий Тожикистонда) — «кийик дараси», «кийик ўтадиган тоғ оғзи» маъносида, Жийдакапа (Андижон областида) — «Жийда тагидаги капа» маъносида бўлса керак, Қонибодом (Тожикистонда) — асли «кандибодом» — «Бодом шаҳри», Қескантерак (Қонимех районида), Дўнғизсирт (Қашқадарёда), Маймунтўқай (Термиз ёнида) — бир замонлар Амударёгача маймунлар етиб келганлигидан далолат беради, Сулукти (Жанубий Фарғонада) — «зулукли жой» маъносида, Телпакчинор (Узун районида) — телпакка ўхшаш шаклдаги чинор бўлса керак.

Айтгандай, Бухоро атрофларида илгари товус қушлар ҳам кўп бўлган. Бу ҳақда бухоролик тарихчи Наршахий (X асрнинг биринчи ярми) шундай маълумот берган: асли Арқуқ

номли вилоятнинг кишилари бой ва зебу зийнатга берилган одамлар эди. Ҳар бир кишининг уйида битта-иккита товус бўлган. Бу ерга келган араблар товусларнинг кўплигидан ҳайратда қолиб, бу қишлоқни «Зотул ат-таовис» — «Товуслар эгаси» деб атаганлар. Унинг асл номи унутилган, ундан кейин «зот» сўзини ташлаб, Таовийс деб қўя қолганлар (Наршахий, «Тарихи Бухоро» китоби).

Чорвадор районларда ҳар жойнинг номига қараб, унинг хўжалик аҳамиятини билса бўлади: Жаптоқти ёки Туяжайлов — туяларга мос жой, Бўрили ва Бўритепа — қўйга хавфли, Шўрқудуқ ёки Қуруққудуқ — ичарсув йўқлигидан хабар қилади.

Тошкент областининг тоғларида кийик кўплиги овчиларга ва зоогеографларга аён. Буни маҳаллий аҳоли жой номларида ифодалаб қўйган (3-расм).

Фойдали қазилмаларга боғлиқ бўлган номлар: Кумушкон, Мискон, Қўрғошинкон, Ҳайдаркон, Тузкон, Қониют, Қонимансур, Олтинтопкан, Тиллакон, Тиллабердисой, Оҳангарон, Аччиқтош, Сурматош, Қайроқтош, Қоратош (сланец), Табошар (бўр) ва бошқалар.

Геолог Р. А. Мусин Ўрта Осиёдаги конларнинг номи билан қизиқиб, ажойиб мақола ёзди. «Мен ўз касб-корим бўйича тоғу тошларда кўп бўламан ва ҳар хил жойларнинг номига алоҳида эътибор бераман. Тажриба шуни кўрсатадики, тил билан шуғулланиш (географик номларнинг луғавий маъносини текшириш) геолог учун шунчаки бир эрмак эмас, балки геологик қидирувларда муваффақиятга эришишнинг муҳим воситаси ҳам экан... Бу номлар шундан далolat берадики, Ўрта Осиёдаги йирик конларнинг аксарияти улар

(олимплар томонидан) «топилмасдан» анча илгариеқ ота-боларга маълум бўлган экан»¹⁰.

Масалан: Олтой ва Алдан номларига асосланиб, шу ерлардан олтин қидириб топганлар. Жезқазған номи шу ерда мис борлигини айтиб берди.

Минерал булоқларнинг номлари ҳам оддий булоқлар номидан фарқ қилади: А ч и с у в, А р а ш о н, О б и г а р м, Ш ў р с у в. Баъзан «чашма» ёки «булоқ» сўзига бирор афсонавий сўз ҳам қўшилади: А й ю б ч а ш м а, Қ и з б у л о қ, Ҳ а з о р ч а ш м а.

Фарғонадаги М о й л и с у в — нефть конининг аломати бўлди, Қ и з и л т ў қ а й деган жой — қизил мергелдан иборат тоғлар орасидадир.

ГИДРОНИМИЯ ВА ОРНИМИЯ

География фанининг бир соҳаси — топонимика Урта Осиёда ҳали «бўз» соҳа бўлса, гидрономия — дарё ва кўлларнинг номи мутлақо кўл тегмаган масаладир. Ҳолбуки, гидроимларнинг халқ хўжалиги учун аҳамияти ҳам бор.

Дарёлар картасига қараб, шундай хулосалар чиқариш мумкин:

1) жуда кичик-кичик дарёчаларнинг ҳам ўз отлари бор. Буларнинг кўпчилиги маҳаллий аҳоли томонидан қўйилган, баъзилариши топограф ёки гидролог текширувчилар қўйган. Бу номлар, албатта, теварак-атрофдаги бошқа номларга мувофиқлаштирилган.

2) кўпгина дарёчаларнинг отлари, уларнинг бошларидаги доvon номларига ўхшаш. Бундай гидронимлар таркибида «орт» ёки «довон» сўзлари бўлади: Оғ о ч о р т, О қ о р т, К ў к о р т, И к к и д о в о н, Я н г и д о в о н.

Ч ў н қ о з и қ, Ў р т а қ о з и қ ва К и ч и к қ о з и қ сингари дарёчалар номларининг маъноси шуки, булар шу исмли чўққилар ёнидан сув олади.

Агар дарёча номи таркибида «боши» сўзи бўлса — қайси жойдап бошланганини ёки ўтганини англатади: А р ч а б о ш и, Т ўғ о н б о ш и, О т б о ш и.

3) агар дарё номи таркибида «ота» сўзи бўлса, билингики, бу сув бирон диний шахснинг мозори ёнидан оқиб ўтади: Қ ў ч қ о р о т а, Қ и рғ и з о т а, О қ с о қ о т а с о й, Н у р а к о т а с о й.

4) баъзи дарё номлари таркибида «тор» сўзи бор, бу —

¹⁰ Р. А. Мусин, Сим-сим эшигини очади, «Фан ва турмуш», № 8. 1964, 10—13-бетлар.

тепа», «чўққи», «юқори» деган маънодаги сўздир: Торош у — «Юқори доvon», Қизил торо со й — «Қизил тепанинг со йи», «Қўрум торо — қўрумли тепа», Беш торо — «бештепа», А ю торо — «айиқли тепа» деб изоҳланиши мумкин.

5) дарё номлари таркибида учрайдиган «қул» сўзи дарага жарликдан далолат беради. Қул қ а й и н д и — «Қайинли дара», Қул м а м б е т — «Мамбет дараси».

6) сув номлари ўсимлик ва ҳайвон номлари билан араланган бўлиши мумкин: И то қ ар, Қ а й и н д и б у л о қ, Қ о р а а р ч а с о й, Т е р а к с у в, П и ё з л и с о й, Л а й л а к о н с о й ва бошқалар.

7) бирон жой номининг таркибида «кечув», «гузар» сўзлари бўлса — у шу дарёдан кечиб ўтиладиган ер бўлади: Ч ў ш қ а г у з а р, Е т т и к е ч у в (Зоминда), И л о н ў т т и (Сангзорда).

8) Томди районидаги деярли ҳар бир қишлоқ номи таркибида — қудуқ сўзи бор: О ё қ қ у д у қ, Қ у н д а й қ у д у қ, Қ о р и з қ у д у қ, М у л л а л и қ у д у қ, (Мўлалиқудуқ), Ж е з қ у д у қ, Я н г и қ у д у қ сингари.

9) Қўллар номи таркибидаги «ойна» сўзи тип-твниқ, тоза, ялтироқ маъносидадир. Масалан: О й н а б у л о қ, О й н а к ў л.

Аксинча, Лйронқўл номи шу сувнинг лойқалигини кўрсатади.

Тоғ номларига о р о н и м и я дейлади. Ўрта Осиёнинг бундай номларининг тузилиши ва ареаллари кам текширилган.

Кўпчилик тоғ номлари таркибида — т о р, — т о в, — д о ф каби термин қўшимчалари бор. Баъзан — т о ш, — д о в о н, — о р т терминлари ҳам қўшилади.

Оқтоғ ва Қоратоғ эса кўп тарқалган номлардир.

Оронимларнинг хусусан Ўрта Осиёга хос хусусиятларидан бири шуки, маҳаллий аҳоли тоғларни бошдан-оёқ яхлит битта ном билан эмас, балки ҳар ерда ҳар хил атайди. Фақат илмий китоблар орқалигина тоғларнинг умумий номи маълум бўлади. Бунга Тяньшань номи яққол мисолдир.

Ҳозирги карталарда Тошкентдан то Хитой ерларигача йирик ҳарфлар билан Т я н ь ш а н ь деб ёзиб қўйилган. Бу фақат картада шундай. Ерда эса, маҳаллий аҳоли орасида бундай ном йўқ. Бирон ўзбек, қирғиз, қозоқ ёхуд уйғур бу номни билмайди. Чатқол тоғи бор, Қунгай тоғлари бор, Олатов, Кетмонтоғ, Холиқтоғ, Қорлиқтоғ кабилар бор, аммо Тяньшань — фақат картада, китобларда ёзилади.

XVII—XVIII аср рус сайёҳлари ҳам шундай номни эшитмаганлар. Масалан, тарихчи Г. Миллер Ўрта Осиё тўғрисидаги китобида Туркистон билан Хитой чегарасидаги тоғларни Мустоғ тизмаси деб атаган¹¹. Н. И. Потанин эса (1830 йил) «Қирғиздин Олатови» деб тилга олган.

Тяньшань сўзининг биз ўртаосиёликлар учун ҳеч маъноси йўқ. Ҳатто бу ёт сўзни зўрға ёзамиз, қийналиб талаффуз этамиз, кўпинча Ти ё н ш он деб юборамиз.

Бу маҳаллий от эмас, очигини айтсак — картографик чалкашлиқдир.

Маҳаллий аҳоли Ўрта Осиё чегарасидаги бу тоғларни дастлаб Тангри тоғ деб атаган. Ҳали араблар келгунча, ислом дини тарқалмасдан олдин шундай ном бўлган. Тангри сўзи фақат «худо» маъносигагина бўлмаган. Балки осмон, муқаддас, улуг, кенг деган маънолари ҳам бўлган. «Ҳар бир буюк, катта нарсага тангри дейилади» (Маҳмуд Кошғарий, «Девону луғотит турк»). Демак, бу тоғлар ўзининг баҳайбатлигидан шундай ном олган. «Бу тоғларни турли халқлар муқаддас деб билган, уларнинг эътиқодича, бу тоғда илоҳий кучнинг макони бўлган» деб изоҳлаган эди В. В. Бартольд.

Тангри тоғнинг ҳамшиша кўриниб турган энг баланд тепаси Хонтангри, яъни «Осмон тоғининг хони» деб улуғланган. («Победа» чўққиси аҳён-аҳёнда кўрингани учун — у булутлар ичра яшириниб ётади — ва аниқ ўлчовлар бўлмаганидан бурунда айрим оти номаълум эди). Замонлар ўтиши билан бутун тоғнинг номи унутилаёзипти (фақат кичик бир тизма Тангри тоғ дейилади), аммо баланд тепаси ҳануз Хонтангри номи билан машҳурдир.

Шу аснода хитойлар қадимий туркий ном Тангри тоғни ўзларига маънан таржима қилиб, Тяньшань (тянь — осмон, шань — тоғ) шаклини яратганлар.

XIX аср ўрталаридан, яъни Александр Гумбольдт давридан бошлаб Европа фанида Тяньшань номи пайдо бўлди. Маҳаллий ном эътиборга олинмай, ялтираб кўринган хитойча ном китобларга ёзилиб кетди.

Ҳолбуки, бу тоғларнинг бошқа маҳаллий номи ҳам бўлган. Тошкентлик тарихчи Муҳаммад Ҳайдар мирза (XVI аср биринчи ярми) бу тоғларни Мўғулистон тоғлари деб атаган (ҳозирги Қозоғистоннинг жануби шарқий қисми, Қирғизистон ерлари Мўғулистон деб юритилар эди).

Картографиянинг бу хатоси бирон маҳал тузатилса керак. Яна бир-икки мисол.

¹¹ Г. Миллер. Известия о песошном золоте в Бухарии, СПб, 1760, стр. 14—15.

Жанубий Ўзбекистондаги Қўҳитангтоғ — топонимик жиҳатдан жуда қизиқ, икки тилликнинг самарасидир; рус тилида ҳатто уч марта такрорланадиган сўз билан ёзилади:

Горы	Кугитанггаг	Горы
Тоғ	Тоғ	Тоғ

Қирғизистон ва Қозоғистон ерларида аксари тоғлар «Олатов» деб оддийгина аталади. Иссиққўл атрофидаги иккита тизма Кунгай Олатов ва Терская Олатов номи билан машҳур. Кунгай Олатов — офтобга рўпара, кун тушадиган — кунгай тоғлар, Терская Олатовга офтоб тушмайди — шунинг учун Терская дейилган.

Аммо бошқа Олатовларни картада фарқ қилиш учун фан аҳллари уларга турли сўзлар қўшганлар: Талос Олатови, Заили Олатови (Орқайли Олатови), Жунғар Олатови ва ҳоказо.

Чимкент областидаги Қоратовнинг тарихи шундай: у аввал Қорачуқ тоғи дейилган, бориб-бориб — *чуқ* суффикси тушиб қолган ва ҳозир Қоратов бўлган.

Қозоғистоннинг марказида «Қазахский мелкосопочник» (уни «Қозоғистон паст тоғлари» деб таржима қилганмиз) номи ёзуғлиқ. Шу жойнинг ўзи баъзан «Қазахская складчатая страна» деб аталади. Бу иккала ном ҳам сунъий, бирёқлама тўқилган отлардир. Ҳолбуки шу жойнинг ажойиб маҳаллий номи бор: Сарирорқа. Сарир — сариқ, орқа — сувайирғич деган сўз. «Сарирорқа» номи шу жойнинг ландшафтни, табиий моҳиятини жуда яхши ифодалайди.

Ёзда қуриб қоладиган бетага-чалов ўсимликлари ерга сариқ тус беради, майдоннинг ўртаси баландроқ бўлиб, сувайирғичдир. Буни чорвадорлар яхши билади¹².

Бу ном ҳам ўз «ҳуқуқини» талаб қилиб турибди.

* *
*

Табиий географик жой номларининг хийла турғунлиги, даврлар ўтиши билан ҳам ўзини асосан сақлаб қолиши топонимистларга маълум. Фақат айрим фонетик ўзгаришлар юз бериши ёки бошқа тилга айнан таржима қилиниб, ишлатилавериши мумкин. Бу хил номлар қачон пайдо бўлганлигини аниқ айтиш қийин. «Тарихга бир назар» бобида шундай номлардан мисоллар келтирилган эди.

¹² Г. Ц. Медоев, Сары-Арка, Вестник АН Казахской ССР, № 1, 1948, стр. 56.

Аксинча, сиёсий маъмурий номлар чаққонроқ ўзгариб турдилар. Уларнинг даврини — қачон қўйилганлигини аниқлаш мумкин.

Масалан: Россия (Улуғ Русь), Белая Русь, Малая Русь (Украина) номлари XIV—XV асрларда пайдо бўлган. 1703 йилда — Санкт-Петербург, 1914 йилда Петроград, 1924 йил 26 январдан бошлаб Ленинград деб аталди.

Мўғулистон номи XIII асрда, Шохрухия — XV аср охирида, Қарши XIV асрда пайдо бўлган.

ТОПОНИМИҚ ЛАВҲАЛАР

Филологлар айтадики, топонимика — лексикологиянинг бир қисми, яъни лингвистик фан. Географлар: бу — географиянинг бир қисми дейдилар. Атоқли рус тарихчилари А. И. Соболевский ва С. Б. Веселовский топонимиканинг тарих фанига тегишлилигини тарғиб қилганлар. Яқиндагина украин олими А. И. Попов «Топонимика — тарихий фан» сарлавҳали асар ҳам ёзди¹³. Бу «талаш»ни ҳеч қачон бир ёқлиқ қилиб бўлмаса керак. Аммо филологлар ҳам, географлар ҳам, тарихчилар ҳам тан олсинлар, топонимика уччала фан чегарасидаги соҳадир, кимки топонимика билан астойдил шуғулланмоқ истаса, у бир неча фанни ўрганиб олиши зарур: филолог — этнографияни, тарихни, табиий ва иқтисодий географияни, тарихчи — филологияни, географияни, географ — тилни, тарих ва этнографияни билиши лозим. Мабодо топонимикага биттагина фан нуқтаи назаридан қаралса, иш хом бўлади. Албатта, ҳар бир мутахассис ўз фанини биринчи ўринга қўйиши турган гап. Лекин бошқа қўшни фанларнинг маълумотларидан фойдаланиш керак. Хусусан тил қоидаларини билиш ҳар бир топонимист учун шартдир.

Топонимика ана шундай бир неча фаннинг қўшилишидан иборат бўлиб, ўзи аста-секин мустақил фанга айланиб бормоқда. Топонимика термини билан бирликда ономалогия, топономастика, номенклатура каби терминлар ҳам бор, аммо биз уларни ишлатмадик.

Рус тилида ва чет тилларда топонимикага оид китоблар, тўпламлар ва айрим мақолалар жуда кўп. Баъзи мамлакатларда махсус топонимик журналлар ҳам чиқиб туради. 1961 йили Италиянинг Флоренция шаҳрида топонимистларнинг 7-халқаро конгресси бўлиб ўтди. Москва ва Киев ша-

---

¹³ А. И. Попов, Топонимика как историческая наука, «Мавознавство», т. 14, Киев, 1957.

ҳарфларида ҳар 2—3 йилда топонимика ва транскрипция конференциялари, кенгашлари бўлиб турипти.

1965 йилнинг 25 январидан 2 февралигача Ленинград шаҳрида — СССР география жамияти ҳузурида Бутуниттифоқ топонимика конференцияси бўлиб ўтди. Унда 100 тача доклад ва ахборот тингланиб, топонимиканинг назарий масалалари, айрим районлар топонимикаси, мактабларда топонимик материалдан фойдаланиш усуллари муҳокама қилинди.

Туркменистон, Тожикистон, Қозоғистон ва Қирғизистон топонимистларининг (Отабеков, А. Л. Хромов, А. Абдурахмонов, Е. Кўйчибоев, В. Н. Попова, В. А. Ромодин, С. У. Умурзоқов, С. Б. Бойгуттиев) докладлари ҳам қизиқарли бўлди. Ўзбекистондан география фанлари кандидати М. Қориев, филология фанлари кандидати Р. Қунғуров ва ушбу китобчанинг автори иштирок этдилар.

Иттифоқнинг айрим олий ўқув юртларида, масалан, В. И. Ленин номидаги Москва педагогика институтининг география, Черновци университетининг филология факультетида топонимика курси ўқитилмоқда, Томск университетиде, Свердловск шаҳридаги Урал университетиде топонимика кружоқлари бор. Тошкент давлат университетининг география факультетида — методика курси орасида «Топонимика ва транскрипция» деган тема ўтилади, филология факультетида эса «Лингвистик география курси» тажриба тариқасида ўтилади. Студентлар топонимикадан курс ишлари ва дипломлар ҳам ёзмоқдалар.

Самарқанд ва Қашқадарё областининг топонимияси, Хоразм топонимияси, Тошкент шаҳрининг микротопонимиясидан илмий ишлар бажарилаётганлиги маълум.

Қозоғистонлик А. Абдурахмонов ва Ғ. Қанқашбоев, Ж. Қармишева республика жой номларини синчиклаб ўрганмоқдалар, тузуккина асарлар ҳам нашр этдилар¹⁴.

Ҳозирги замон топонимикаси оддий тасвирий усулдан ошиб, янги методларга ўтган. Лингвистик географияда қилинаётганидек, топонимик карталар чизилади, ўхшаш топоним ареаллари белгиланади, лингвистик статистика усуллари қўлланилади, кўп учрайдиган асослар (ўзақлар) ва формантларнинг изо чизиқлари ўтказилади. Масалан, Венециянинг топонимик атласи 17 карта ва 15 жилд изоҳдан иборат. Польшанинг топонимик картаси, В. А. Никонов ёз-

¹⁴ А. А. Абдірахманов, Қазақстанның жер-су аттары, Алматы, 1959; Г. К. Конкашпаев, Словарь казахских географических названий, Алма-Ата, 1963.

ган Волга бўйи топонимияси, В. Н. Топоров, О. П. Трубачев ёзган Днепр бўйи гидронимлари анализи (13 та картаси билан) каби асарлар — топонимиканинг янги оқимига намунадир.

Биз ушбу китобчада топонимиканинг барча назарий асослари ва методлари тўғрисида батафсил айтиб улгурмадик — улар жуда кўп ва хилма-хил, баъзан анча мураккаб ва қийин. Урта Осиёда, хусусан Ўзбекистонимизда ҳали маҳаллий топонимик асарларни варақламаганимиз учун, «хом ашё»нинг ўзи — маҳаллий номлар лугати, диалектологик атласлар ва лингвистик статистика материаллари тўпланмаганлигида, назарий масалаларни тарғиб қилиш ҳали ўринли бўлмаса керак.

1) Ҳар бир жой номининг бамисоли икки томони бор: сирти ва ичи. Сиртдан қараганда ҳар бир ном атоқли от бўлиб кўринади. Африка, Гренландия, Цейлон, Борса-Келмас, Олмаота, Челекен сингариларнинг жой номи эканлиги ҳар кимга ҳам аён.

Аммо номнинг ички томони ҳам борки, уни кўриш учун «рентген»га солиш лозим; бу ном қаерда, нега шундай аталган, қайси тилдан олинган? Жойнинг бу ички хусусиятини ҳар ким билавермайди, у фақат тадқиқотчига муяссар бўлади.

Тадқиқотчи ҳам ўзининг мутахассислиги ва савиясига биноан (нечта тил биледи, қайси фаолардан хабардор, қайси мамлакатларда саёҳат қилган) номнинг ички хусусиятини маълум меъёрда била олади.

Номнинг сирти ва ичи баъзан ўз-ўзидан «гапириб» туради: Шимолий Муз океани — «шимолда», «совуқ», «сув ҳавзаси» деган тушунча беради; Париж — Европада, шаҳар, аммо нега Париж — номнинг ўзидан аниқ эмас; Попокатепель — жойи ҳам, маъноси ҳам номнинг сиртидан маълум эмас.

Ана шундай маҳалда топонимикага мурожаат қилиш зарурати туғилади. Номнинг ичини ўрганиш бошланади. Масалан, Х о р а з м — сиртдан қараганда жой номи, Урта Осиёда, Ўзбекистоннинг области. Аммо луғавий маъноси нима?

Бу тўғрида ўнлаб шарқшунос олимлар — тарихчилар, тилчилар, этнографлар, географлар бош қотирган ва проф. С. П. Толстов уни батафсил таҳлил қилган¹⁵.

Афсонага кўра, «Хор + разм» — гўшт + ўтин», гўё дарё

---

¹⁵ С. П. Толстов, Қадимги Хоразм маданиятини излаб, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1964, 88-бет.

бўйида яшаб, балиқ овловчи ва ўтин қидириб келувчи кишилар ери эмиш.

Қлипперт, Лерх: «Пасттекислик ер» деб изоҳлаган. Захау, Гейгер: «Ҳосилдор ер», Юти, Шпигель: «Хор замин», «Ёмон ер», А. Вамбери: «Хох + разм — урушга мойил, жанговар», Савельев, Греков: «Хур + замин» (хур, хуршид — офтоб) — «Офтоб ер»¹⁶; М. Н. Боголюбов: «Қуршалган»¹⁷ деб изоҳладилар.

С. П. Толстов эса: «Мамлакатларнинг қадимий номлари аксар ҳолда этник (халқ, қабила) исмлар билан боғлиқ, бу исмлар эса афсоналардан олинган» деб, Хоразм — Хварри + замин, яъни «Хварри қабиласининг ери» деган маънода бўлиши мумкинлигини айтди (ўша асар, 88-бет).

Арслонбоб қишлоғининг юқорисида, ёнғоқзорлар орқасида Хурмайдон номли ўтлоқ бор. Сиртдан қараганда бу аллақандай бадий номга ўхшайди. Аслида эса илгариги налог системасидан қолган сўздир: Қўқон хонига ер ҳақи тўламайдиган ерлар «мулки хур» деб аталган. Шундан «Хур майдон» номи ҳосил бўлган.

Энди Помир номини кўрайлик. Бундан 25 йил муқаддам «Помир»нинг этимологияси ҳақида мулоҳаза айтган эдик¹⁸.

Помир — Поймурғ («Қуш оёғи»), Поимарг («Ўлим остонаси»), Помир («Амир этаги») ва ҳоказо сўзлардан ҳосил бўлган деган изоҳлар бор эди. Биз бунга географик жиҳатдан ёндашиб, Марказий Осиёда — мир суффиксли яна бир қанча номларни кўриб (Кашмир, Аймир, Тиращмир), бир тахмин қилдик: пой — шубҳасиз, «оёқ», «этак», «таяниб турадиган жой» маъносида, аммо мир қўшимчаси умуман юксак тоғ, осмонфалак, офтоб маъносида бўлса керак. Қадимий форс тилида миҳр сўзи «офтоб» маъносини билдирган. «Миҳр»нинг «мир»га айланиши жуда табиий. Шундай қилиб, поимиҳр — «қуёш оёғи», жуда баланд тоғ деган маънода бўлса керак. Ўрта Осиё аҳолиси учун шарқ томонда, офтоб чиқишида жойлашган баланд тоғга шу тахлит баҳо берилиши жуда мумкин эди.

Проф. Н. Г. Маллицкий ҳам айти шу тарзда фикр баён этиб, миҳр — Митр (қадимий эрониларнинг офтоб худоси)

¹⁶ Б. Греков, «Правда Востока», 1943, 9 май; Хуросон номи ҳам «Хур+осон» — «Офтоб чиқадиган», яъни шарқ маъносидадир.

¹⁷ Сб. «Древний мир», 1962, стр. 367—370.

¹⁸ Ҳ. Ҳасанов, Ўрта Осиёнинг географик номлари, «Совет педагогикаси» журналы, № 4, 1940, 62-бет.

сўздан олинган бўлса керак дейди¹⁹. Бу мулоҳазаларни Э. М. Мурзаев ҳам маъқул топган²⁰.

Помирни гоҳо «Дунё томи» (Қрыша мира) деб ҳам изоҳлайдилар. Бу — номнинг луғавий маъноси эмас, албатта. Балки жуда баланд жой бўлганлигидан, улуғлаб аталган сўзлардир. Айтгандай, бу ҳам маҳаллий бир номнинг таржима-си: Жанубий Помирдаги Зўркўл райони тожикчасига «Боми дунё» (Дунё томи) дейилади.

Яна бир-икки мисол:

Украинадаги Кривой Рог шаҳрининг номини «Эгри шох» деб изоҳлаган киши хато қилган: топонимист В. А. Никоновнинг текширишича, бу аслида «Кривой овраг» (Эгри жар) сўзларидан олинган.

Испаниядаги Сарагосса шаҳрининг номи «Цезареа Августа» исмидан ҳосил бўлганлиги аниқланди. Сирдарёнинг ҳам шундай сирлари кўп (уни «Луғатча» қисмида баён эта-миз).

XIX асрда Смоленск губернасида Сибирь деган қишлоқ бўлган. Бу номнинг тарихи шундай: граф Шереметьевнинг крепостной деҳқонлари «ёмонлик» қилганда, хилват ботқоқ-ли ўрмон ичига сургун қилиниб турган. Шундан бу жой «Сибирь» деб аталган.

Амир Темур жаҳонгирлик йилларида: менинг Самарқандим қаршисида бамисоли кичик бир қишлоқ каби билсин-лар, деб атрофдаги қишлоқларга Миср, Димишқ, Султония, Бағдод, Шероз деган номлар берган.

Бу кўчирма номларнинг баъзилари ҳанузгача сақланиб қолган: Самарқанд чеккасидаги Димишқ қишлоғи ўша бўлса керак.

2) битта турдош сўзнинг ўзи атоқли отга айланиб кети-ши жуда қонунийдир.

Жайхун — маҳаллий тилда «дарё», «катта сув» деган сўз. У Урта Осиёнинг энг катта дарёсига от бўлиб кетган: кичик ҳарф билан ёзилса — дарё терминини билдиради, катта ҳарф билан ёзилса — Амударё демакдир.

«Денгиз» сўзи ҳам шундай: ўзи турдош от, ammo Қозоғи-стонда Тенгиз номли кўл бор.

Чуй — тибетча сув деган сўз, Урта Осиё дарёларининг бирини номи.

Бошқа ерлардан ҳам мисол кўрсатайлик:

Идил — дарё маъносидаги қадимий туркий сўз, ундан

¹⁹ Н. Г. Маллицкий, О некоторых географических терминах, имеющих отношение к Средней Азии, ИВГО, т. 77, вып. 5, 1945.

²⁰ Э. М. Мурзаев, О происхождении названия «Памир», Природа, 1954, № 2, стр. 120.

Қора Идил (Волга), Оқ Идил (Кама), Уқо Идил (Ока) номлари ҳосил бўлган.

Нил, Днепр, Днестр, Дунай, Дон дарёларининг номи ҳам оддий «дарё» деган сўзدير.

Байгал — бурятча сўз бўлиб, «катта сув» демакдир, шундан Байкал кўлининг номи ясалган. Байкални «Бой + кўл» деб изоҳлаш ноўриндир.

3) Ўрта Осиёда Искандаркўл; Искандар номлари бор. Искандар Зулқарнайн — македонияли Александр ҳақиқатан ҳам юртимизда бўлган, аммо Хўжанддан нарига ўтмаган. Шунинг учун узоқ-узоқ жойлардаги Искандар номларини фақат кўчирма деб тушуниш маъқул.

Яна Ўрта Осиёда бир қанча мифологик-диний номлар ҳам бор. Амударёнинг Хоразмга кираверишида сувнинг икки қирғоғида Дулдул-отлаган деган қоятошлар кўриниб туради. Айни шу номли қирғоқлар Кофирниҳон дарёсида ҳам — Ўзбекистон билан Тожикистон чегарасига яқин Хонақо қишлоғи ёнида бор. Булар афсонавий учар от Дулдул шарафига аталган.

Ўшдаги Тахти Сулаймон, Жанубий Фарғонадаги Қадамжой, Шоҳимардон, Шимолий Фарғонада Арслонбоб — шундай мифологик-диний номлардир.

Тарихий-археологик текширишларга кўра, Ўшдаги тоғ тепасидаги мазорнинг Сулаймон пайғамбарга ёки унинг вазири Асофга сира алоқаси йўқ. «Тахти Сулаймон» деган ном яқиндагина пайдо бўлган. У жойга Заҳириддин Бобирнинг бир қариндоши кўмилган бўлиб, илгариги номи Бароққўх эди.

Бухородаги Шофиркон — «Шопур ком» ариғи, Бекободдаги Фарҳод қоялари, Бойсундаги Кетмон чопган тоғи — тарихий қаҳрамонлар шарафига қўйилган номлардир.

Шаҳидлар, Шаҳидон деган номлар баъзи қишлоқларнинг аҳолиси биров фалокат натижасида (уруш, қирғин, табний офат) ҳалок бўлганда берилган.

4) Ўзбекистон ва Тожикистон аҳолисининг икки тиллилиги ҳаммага маълум. Бу хосият жой номларида ҳам кўриниб туради.

Тожиқ ва ўзбек аҳолиси: Жилвонруд — Сувоқар, Сиёҳруд — Қорасув, Моргузар — Илонўтти, Чилдухтарон — Қирққиз дейди; тожиқ ва қирғизлар: Сурхоб — Қизилсув, Кўликалон — Зўркўл деб қўлайди.

Ўзбекча-русча икки хил ишлатиладиган номлар ҳам бор: Юқори Чирчиқ — Верхний Чирчик, Мирзачўл — Голодная степь, Темир Дарвоза — Железные ворота, тожиқча — русча: Хирсдараях —

ледник Медвежий, Макони Палангон—Тигровая балка ва ҳоказо.

5) географик номлар таркибидаги оқ ва қора сўзлари фақат ранг маъносидагина эмас, балки бошқа-бошқа маъноларда ҳам бўлади. Бу хосият Э. М. Мурзаев, А. Н. Кононов, Б. А. Будагов ва Р. М. Юзбошевларнинг мақолаларида баён этилган²¹.

Қора қум — ерга ёпишган қум, кўчмас қум, Оқ қум — бархан қум, кўчма қум, оқар қум.

Қоратор — наст тоғ, ўсимлиги кам тоғ; Қорасув — булоқ суви, «ер суви»; Оқ сув — муз суви, кўпириб оқадиган сув.

Баъзан Қоратор — кун тушмас тоғ, қоронғи тоғ, Оқтор — ёруғ тоғ, кун тушадиган тоғ бўлиши мумкин.

Қорамозор — Ўзбекистон билан Тожикистон чегарасидаги тоғлар. У ердаги кон ва ғорларда кўп киши ҳалок бўлган. Демак, бу номдаги «Қора» — сўзи ёмон, фалокатли, қирғин маъносидадир. Қорагаза — соятепа демакдир.

6) Фарғонада Катпут қишлоғи бор. Шу районлик Раҷаматов шундай халқ ривоятини айтади: «қишлоқ атрофида қадимги замонда бутхоналар ва уларда тошдан ясалган катта-катта бутлар бўлган. Уларни араблар синдириб ташлаган. Узоқ йилларгача ҳам ўша бутлар сақланган ва «катта бут» деб аталган. Қишлоқнинг номи ҳам ўша сўзлардан келиб чиққан». (Бу маълумотни бизга ҳурматли тилшуносимиз, филология фаълари доктори Собиржон Иброҳимов айтиб бердилар).

7) Балхаш кўли XVI асрда Кўкча денгиз деб аталган (Муҳаммад Ҳайдар мирза, «Тарихи Рашидий»). Ҳозир Шимолий Қозоғистонда Кўкчагов шаҳри бор. Орол денгизининг ҳам Кўкденгиз деган номи бўлган. Шундан руслар уни Синее море деб таржима қилганлар (Будагов лугати, 1, 567) Каспий денгизининг ҳам Кўккўз номи бор. Яна қозоқларда Кўк ўрда тушунчаси ҳам бўлган. Хуллас, бу тўрттала номда «кўк», «кўкча» асослари кўриниб турипти. Буларнинг ўзаро муносабатлари ҳали бизга равшан эмас.

8) 1962 йилда Япониянинг ёнма-ён жойлашган бешта

²¹ Э. М. Мурзаев, Қ географической терминологии туркмен, ИГГО, 1939, т. 71, вып. 6, стр. 879—886; А. Н. Кононов, О семантике слов *қора* и *оқ* в тюркской географической терминологии, Изв. отд. общ. наук АН Тадж. ССР, вып. 5, 1954, стр. 83—85; Б. А. Будагов, Озарбайжон жуғрофия терминларининг баъзи масалаларига доир, Изв. АН АзССР, серия геолого-геогр. наук, 1959, № 1, стр. 151—152; Р. М. Юзбашев, Опыт исследования азербайджанских географических терминов, автореферат, Баку, 1962, стр. 9.

шаҳри Модзи, Кокура, Вакамацу, Явата ва Табата бирлаш-
тирилиб, йирик шаҳарга айланди. Янги шаҳарга ном қўйиш
учун конкурс эълон қилинди. 137 минг киши 19 минг ном так-
тиф қилди. Ахири «Китакюсюси» (Шимолий Кюсю шаҳри)
чога танланди.

1961 йилда Африкадаги Танганьика ва Занжибар давлат-
лари бириктирилганда, ягона ном қўйиш учун конкурс эълон қи-
линган ва натижада мамлакат **Т а н з а н и я** деган ном олди.

Покистон номи бешта вилоят номидан қисқартириб олин-
ган²².

9) С. П. Толстов «бол» ўзагининг турли географик ном-
лардаги иштирокини таҳлил қилиб, шундай мисоллар келтири-
лган эди (биз уларни чизма шаклда кўрсатамиз):

бол	—+ иқ = шаҳар (Хонбалиқ, Бешбалиқ ва ҳ. к.)
	—+ иқ = балиқ
	—+ чиқ = ботқоқ
	—+ қаш = ботқоқдаги ғадир-будир (Балқаш—Балхаш)
	—+ ото = болото (русча)
	—+ ка = балка (русча „жар“)
	—+ ти = Балти (Дунайдаги халқоблик) ²³ .

Венгриядаги Балатон кўли номининг ҳам шу бол сўзига
алоқаси бўлса керак.

10) Самарқанд билан Шаҳрисабз ўртасида **Ж о м** қишло-
ни бор. Маҳаллий қариялар шу номни Абдурахмон Жомий
исмига алоқаси бор, дейдилар.

Паркентдаги **Н о м д а н а к**, **С а н д а н а к** номларининг —
д а н а к форманти нимани англатади?

М а р ғ и ё н а, **Б а қ т р и ё н а**, **С ў г д и ё н а** номларида-
ги —**ё н а** форманти ҳар ҳолда мамлакат, вилоят маъносида
бўлса керак.

11) Ўрта Осиё топонимиясида **Марг**, **Осиё** ва **Ком** сўзла-
шининг тарқалишига қаранг:

Марг	Осиё	Ком
Мари	Сариосиё	Писком
Марғилон	Галаосиё	Шофиркон
Мурғоб	Қулосиё	Конимех

Туркменистондаги Мурғоб дарёси Мари шаҳридан ўтади,
Помирда ҳам шу номли сув бор. Сиртдан қараганда гўё
«Мурғ + об»ни «Қуш + сув» деб изоҳлаш мумкин. Аслида эса

²² Ҳ. Ҳасанов, Географик номлар имлоси, Тошкент, 1962, 51—52-
бетлар.

²³ С. П. Толстов, Города гузов, «Советская этнография», № 3, 1947,
стр. 72.

шунақа эмас. **Мурғоб, Мари**, шунингдек, **Марғилон** номларининг асоси қадимий «марг» сўзидан ясалган.

Тарихда марги қабиласи ҳам бўлган. Улар ўтлоқ, сувлик ерларда яшаганлар, Маргзор деганда ўрмонча, яшил ер, ўтлоқ жой тушунилади.

Осиё — тегирмон деган сўз. Демак, Бурчмулладаги **Кулосиё** — «Жардаги тегирмон», Сурхондарёдаги **Сариосиё** — «Тегирмонбоши», Самарқанддаги **Галасиё** — «Чўпон тегирмони» (гала сўзининг «бон», «чўпон» маънолари бор; **гала** — «қатор», «бир неча» маъносида ҳам ишлатилади) бўлса керак.

Писком (бир вақтлар **Биском** ёзилган) ва **Шофиркон** номларига келганда, бизнингча, шундай: **Писком** — «бистком», яъни «20 ариқ», «20 ирмоқ» маъносида. **Шофиркон** эса — **Шопур ком**, яъни **Шопур ариғи**, канали демакдир.

Шунингдек, ҳозирги замон ўзбек тилида **ўкуз**, **ўзак** сўзлари (дарё, тармоқча маъносида) ишлатилмайди. Аммо топонимияда бу сўзлар сақланиб қолган: **Кўкўзак**, **Тикўзак**, **Суянўзак**, **Шўрўзак**, **Қораўзак**.

Юқоридаги мисоллардан аёнки, жой номининг сиртқи кўриниши анча ўзгарган бўлиши мумкин, ички сирлари эса нақадар чигал, мураккаб, ноаниқ. Хуллас, ростакам топонимистининг иши осон эмас.

Ахир. Москва, Волга, Урал, Сибирь каби йирик номларнинг маъноси ҳануз аниқ эмас. **Миср** — қадимги яҳудийча миқраим сўзидан олинган. **Баъзан Миср** сўзи шаҳар маъносида бўлган, ҳатто Қоҳирани шу ном билан атаганлар. Аммо нега шундай дейилган, маъноси нима — ҳеч ким билмайди.

12) Маҳаллий аҳолининг жой номларини белгилаш маҳоратига қуйидагилар ҳам мисол бўла олади. Чунончи, **ўзак** ифодалаган маънодаги номлар анчагина:

Тентаксой — ўжар дарё, баҳорда сув тошиб бурқирайди, ёз охирида озайиб, қуриб қолади. **Жиндисув**, **Жиннидарё**, **Жиндибулоқ** (Шўрчида), **Телба** — шундай хусусиятли сувлардир. Австралияда бундайлар «крик» деб аталган.

Зарафшон водийсида **Жончиқар** дараси бор — жуда тик жарлик ёқасидан ўтган тор йўл шундай аталади.

Бўғозтерақ, **Шайтонқалъа**, **Қўйқирилганқалъа**, **Қўйтош**, **Кўндаланг тоғ**, **Келинчак**, **Қизэмчак**, **Моховтовуқ**, **Қуйганёр** (Қуйган жар), **Куюкмозор**, **Осмонсой** (Нуротада), **Чўнтаққишлоғи** (Андижон областида), **Белисиниқ тоғлари**

(Ленинбод жанубида), Оғзикенг, Чопонтиққан, Жўжаўғри, Қорқўмди (Сурхондарёда) каби номлар ҳам бор.

Нуротада кориз қудуқлар кўп. Шулар орасида Зулум ва Зулфиқор номлари ҳам бор эди. Бу номлар бир томондан зулм ва қилич маъносида бўлса, иккинчидан, абжад ҳисобида ҳижрий 941 (милод 1563) ва 1077 (1698) йиллар, яъни қазилган даврини билдиради.

Тошкентнинг Эски шаҳарида хотин-қизлар озодлигига турли қаршилиқлар кучайиб кетгандан сўнг, 1923 йили Янги шаҳардан бир кўчани — Уратепа кўчасини (ҳозирги Держинский номи кўчанинг бир қисми) ажратиб, рафиқалари паранжи ташлаган бир неча оила ўша ерга кўчиб чиқдилар ва бу кўчанинг номини дастлаб очилган хотин-қизларнинг озодлик симболи сифатида «Қалдирғоч маҳалла» деб атадилар²⁴.

Жиззах ёнида Туятортар ариғи бор. Абдуллаҳон даврида бу ариқни қазिश муносабати билан халқ кўпгина ривоятлар тўқиган.

«Туятортар бўйидаги бир қишлоқ Аламли деб аталади. Гўё аҳоли йиғилиб, Абдуллаҳоннинг ёш, севиқли ўғлига оғир зулмдан арз қилган. Боланинг уларга раҳми келиб, хонга бориб: «Бу машаққатнинг сўнгги борми, ариғингни тўхтат» деганида, ғазабланган хон болани ўша жойда сўйдирган. Халқ бунинг аламига хотира деб қишлоқни шундай атаган»²⁵.

Тарихий шахслар номига қўйилган жойлар ҳам бор. Фарғона хони Султон Асилнинг Жомашбий деган ўғли (XVII аср) бўлган. Задарё районидаги Жомашуй қишлоғи шунга тааллуқли бўлса керак. Шералиҳоннинг (1859 йилда вафот этган) ўғли Сўфибек эди. Жалақудуқнинг Сўфиқишлоғи шундан эмасмикан?

Китоб муқаддимасида тилга олинган Кеч Келдик қишлоғи Каттақўрғон районида, Бўлди ва Қизикманг қишлоқлари Гиждувонда, Чарчаманг қишлоғи — Шаҳрихондадир. Маъноси — тахминан маълум, аммо тарихи — ўлкашуносларга ҳавола.

13) Урта Осиёдаги туркий номларнинг грамматик тузилиши ҳам ўзига хос. Бу ерда Минеральные Воды, Великие Луки, Черные Земли, Карские ворота сингари кўплик сонда ёзиладиган номлар йўқ. Қирқлар, Шаҳлар типидagi номлар жуда кам.

²⁴ М. Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари, Тошкент, 1964, 176-бет.

²⁵ Я. Гуломов, Жиззах тарихига оид, «Қизил Ўзбекистон», 1963, 3 январь.

Агар кўплик талаб қилинса, — лар ўрнига беш, қирқ, тўқсон, минг сонлари ёки қўш, қатор сўзлари қўшиб ишлатилади: Бешэркак (Бойсунда), Бешкалтак (Китобда), Беш маҳалла (Шаҳрихонда), Бештентак (Холдевопбекда), Бешкапа, Олтиқуш (Қўқон ёнида), Олтиариқ, Олтиўғил (Нарпайда), Еттитахта (Бойсунда), Тўққизбулоқ, Қирқадир, Қирққароқчи, Чилустун, Қирқтош (Жанубий Фарғона), Қирқкетмон, Тўқсонқовун (Қўқон ёнида), Тўқсонқариз, Тўқсонкампир, Қўшҳовуз, Қўштут, Қўшкўпир, Қатортол, Қатортерак ва бошқалар.

Жой номларига зеҳн солсангиз, улар аксари икки сўздан (Иссиқкўл, Денов, Чуқурсой, Қизилқум, Боботоғ каби), камдан-кам бир ёки уч сўздан (Нов, Зах, Изза, Орол, Сўх, Шаҳрихонсой каби) ясалгани маълум бўлади.

Номлар энг аввал бир сўзлик бўлиб, фақат турдош от бўлганлар (сув, тоғ, кўл, қум сингари). Кейинчалик буларга иккинчи сўзлар — сифатлар қўшила бошлаган: Қорасув, Оқтоғ, Иссиқкўл, Қизилқум ва ҳоказо.

Зоминча ва Кичик Зомин, Кичик Олай, Бош Олай ва Орқа Олай, Қумбосганқалъа, Одамўлганқалъа, Одамлиқалъа, Кичик Ҳрадарё, Ката Ҳрадарё, Борса-Келмас сингари номларнинг грамматик тузилиши алоҳида таҳлилга муҳтож.

14) Географик картада янгидан-янги, замонавий номлар ҳам пайдо бўлмоқдаки, уларни ўқиб қувонасан киши: Гулистон, Деҳқонобод, Зарбдор, Иттифоқ, Қолхозқишлоқ, Коммунизм, Маслаҳат, Москва, Мустаҳкам, Меҳнатобод, Пахтакор, Пахтаобод, Шўро, Ҳавас, Ҳақиқат, Янгизамон, Янгийўл, Янгиҳаёт, Қизил Чорвадор каби.

Доҳийларимиз Маркс, Энгельс, Ленин, партия ва давлат арбоблари (Свердловск, Қуйбишев, Киров, Калинин, Оржоникидзе, Охунбобоев каби), атоқли шоир ва олимларимиз (Беруний, Улуғбек, Айний, Навоий, Ҳамза, Фурқат, Муқимий каби), Ватан уруши қаҳрамонлари, космос ғолиблари ва пахта усталари номи билан аталган жойлар ҳам ўзига муносибдир.

15) 1962 йилда Ўрта Осиё темир йўлига қарашли бир қанча станцияларнинг номлари ўзгартирилди. Буни аввало маҳаллий советлар талаб қилган эдилар, сўнгра Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтида номлар рўйхати муҳокама қилинди, ниҳоят СССР темир йўл министрлиги 1962 йил 26 октябрда 945-номерли қарор чиқарди.

Илгариги

Ҳозирги

Белозерский	Дигмай
Борисовский	Ариқбоши
Ванновка	Олтиариқ
Вревский	Қарақчиқум
Владикино	Акбаробод
Голодная степь	Гулистон
Горский	Яйпан
Горчаково	Марғилон
Завадский	Қайроққум
Золотая Орда	Оқолтин
Канибадам	Қўрғонча
Кауфманская	Янгийўл
Ковальский	Маданият
Қўрғонтепа	Савай
Куропаткино	Богарное
Ломакино	Зарбдор
Массальский	Қақир
Мельниково	Конибодом
Милютинская	Ғаллаорол
Посъетовка	Рапқон
Придоново	Нов
Самсоново	Амударё
Скобелово	Фарғона
Хилково	Бекобод
Шапский	Шарқ

Нега шундай ўзгаришлар қилинди?

Бунинг сабаби шуки, биричидан, юқоридаги номларнинг хўпчилиги чор амалдорларининг фамилияси эди. Масалан, П. С. Ванновский — Николайнинг ҳарбий министри, А. И. Куропаткин ва Д. А. Милютин ҳам ҳарбий министр, К. П. фон-Кауфман — Туркистоннинг генерал-губернатори ва ҳоказо.

Иккинчидан, дейлик, Сиз Бекободга бормоқчисиз, аммо билетни «Хилково»га деб сўрашингиз керак эди. Янгийўл керак бўлса — «Кауфманская»ни сўрар эдингиз. Марғилонга билет керак бўлса — «Горчаково» дер эдингиз. Энди тўппатўғри шу шаҳарлар номи айтилаверади. Хилково, Кауфманская, Горчаково сингари қўшимча ва ортиқча номлар фақат бош қотиради, холос.

Нега Андижон областидаги Қўрғонтепа станциясини Савай дейилади? Урта Осиё темир йўлида иккита Қўрғонтепа деган станция бор эди: Тожикистонда, Душанба ёнида ҳам

Қўрғонтепа бор. Шу билан бирга Андижоннинг Қўрғонтепа станциясини Савай дейилиб, бевосита машҳур совхоз номига монанд қилинди.

Афсуски, бу яхши ташаббус охиригача етказилмади. Ҳали барча станция номлари тўла тартибга солинганича йўқ.

ВАМБЕРИ ВА МУРЗАЕВ

Ўрта Осиё топонимикаси билан ўшлаб олимлар — ватандош тарихчи, географ ва лугатчиларимиз, европалик шарқшунослар ва совет олимлари шуғулланган эдилар.

Абу Абдулла Хоразмий (X аср охири), Абу Райҳон Беруний ва Маҳмуд Қошғарий (XI аср), Самъоний (XII аср), Ёқут Ҳамавий ва Нажиб Бақрон (XIII аср), Бобир (XVI аср боши), Амин Аҳмад Розий (XVI аср), Сулаймон Бухорий (XIX аср) ва бошқа олимлар ҳамда XVIII—XIX аср рус сайёҳлари, элчилари ўз асарларида жой номларини мумкин қадар изоҳлаб берганлар. Булар китобхонларга бир қадар маълум.

Европалик шарқшунослардан бир қанчаси, хусусан Жюль Тоннелье, А. Вамбери Ўрта Осиёдаги жой номларининг лугатларини тузган эдилар. Афсуски, булар бошқа тилда ёзилгани учун китобхонларимизга маълум эмас.

Париждаги Осиё жамиятининг аъзоси Жюль Тоннелье 1869 йилда «Қўқон хонлигининг тасвири» китобини ёзган. Бу аслда Фарғона водийси ва унинг чекка вилоятларининг географик лугати бўлиб, авторнинг айтишича, «Хитойча ва мусулмонча китоблардан алфавит тартибда тўпланган ҳамда лозим изоҳлар берилган. Булар тарихий жойлар бўлиб, Чингизхон ва Темурланг ватанидир». Унда Андижон, Ўш, Наманган, Марғилон, Норин ва Сирдарё, Хўжанд, Қўқон, Тошкент, Тароз сарлавҳалари бор.

Автор лугатни ёзишда хитой манбаларидан ташқари, шарқ манбаларидан ибн Ҳавқал, Истахрий, Идрисий, Ёқут, Розийнинг «Ҳафт иқлим» китоблари, айниқса Заҳириддин Бобирнинг «Бобирнома»сидан фойдаланган.

Тоннельенинг бу лугати француз тилида ёзилган, уни тошкентлик ўлкашунос Г. Чабров рус тилига таржима қилиб қўйган, ammo нашр этилгани йўқ. Фақат бир ахборотгина берилди²⁶.

Венгриялик олим Арминий Вамбери (1832—1913) Ўрта Осиёга махфий равишда саёҳат қилиб, чигатой ва уйғур тил-

²⁶ Г. Чабров, Из истории изучения Средней Азии. Известия Узб. филлаля геогр. об-ва СССР, т. VI, Ташкент, 1962, стр. 135—144.

ларидан асарлар ёзди. Унинг саёхатномаси ва «Бухоро тарихи» китоби ҳам бор. Лекин географик номларга атаб ёзган махсус луғати ҳануз кўпчиликка маълум бўлмай келди, ҳолбуки европалик шарқшунос ва географлар ёзган луғатлар орасида бу энг мукамал, ўрганишга ва ҳатто махсус илмий текширишга лойиқ географик-филологик асардир.

«Марказий Осиёнинг географик номлари»²⁷ деб сарлавҳа қўйилган ва 2 босма листдан сал ортиқроқ бўлган бу асар қисқача кириш сўзи билан бошланган. Луғати алфавит тартибида бўлиб, 600 тача ном ва термин берилган.

Терминлар икки хил — жой номлари таркибида учрайдиган турдош сўзлар ва этнонимлар. Сўз маъноси айтилиб, шу сўз қўшилган номлардан мисоллар келтирилади. Масалан:

Ала — «ола, ола-була». Қор қоплаганлиги учун ола-була бўлиб кўринади. Олатов, Олакўл ва б.

Bulak — «булоқ», «чашма». Қорабулоқ, Қизилбулоқ.

Бурун, бутоқ, бўз, довои, жар, эски, ички, қоқ, қўш, кориз, кўк, кичи, хўжа, янги ва ҳоказо сўзларга шу тахлит изоҳ берилган.

Луғатнинг аксари атоқли отлар изоҳидир. Қаспийдан Хитойнинг Қомул (Хами) шаҳригача, Оренбургдан Афғонистонгача кенг территория қамраб олинган. Бунда аввал жойнинг қаердалиги айтилиб, сўнг ном маъноси тушунтирилган. Йўл-йўлакай ўша даврдаги ёзилишининг нуқсонлари ҳам кўрсатилган.

Вамберининг бу луғатига, унинг европалик бир шарқшунос ихлос қўйиб тузганини ва ўша даврда якка-ягона бўлганлигини эътиборга олиб тан берса арзийди. У луғатнинг муваффақиятли томонлари кам эмас. Аммо, бир талай камчиликлар ҳам борки, ҳар кимнинг ғаълини келтириши мумкин.

Чунончи, ҳар бир номга ҳар қалай бўлса-да изоҳ бераман деб, ортиқча уриниш натижасида бир қанча номлар сохталаштирилган. Э р ж а р — «эрнинг чақираши», Ж и з з а х — «иссиқ», Гурген — «кўринадиган», А н д и ж о н — «онт» (қасам) «жон» ва «жон иттифоқлик», F и ж д е в о н — «эгри тоғ», F у з о р — «гузар», «кечик», К е т м о н т е п а — «чопонтёпа» (катмонни кетмон деб ўқиган), К у н г а с д а р ё — «сокин», К ў л о б — «гул сув» (кўлни гул деб ўқиган), Н о р и н — «нариги томон», Нарпай — «Нурбой», У ш — «ўша», «танҳо», Ч и н о с — «ноз», «сатанг», П и с к е н д — «ифлос жой», С а й р а м — «сайраш», «ашула», Ч и м к е н т — «тиконли шаҳар», С а р и о с и ё — «сарик тегирмон», С и р д а р ё — «жилдираб

²⁷ H. Wambery, Die Geographische Nomenklatur zentralasiens, Petermanns Mitteilungen, Band 37, 1891, Gotha.

оқадиган», Т о м д и — «томмоқ», «оқмоқ» ва ҳоказо, ҳоказо.

А. Вамбери луғатида тилга олинган номларнинг анчаси ҳозир ўзгариб кетган.

Ўрта Осиё, Қозоғистон, Монголия ва Синьцзян территориясидаги жой номлари ва терминларини текширишда энг кўп хизмат қилаётган совет топонимисти атоқли географ, Давлат мукофоти лауреати, география фанлари доктори, профессор Эдуард Макарович Мурзаевдир. Ўттиз йилдан ошдики, у топонимикага оид мақола, луғат ва рецензияларни совет илмий матбуотида эълон қилиб туради²⁸.

Э. М. Мурзаев «Ўрта Осиё» номли табиий географик очеркида Географик номлар системасини баён этди ва китоб охирида «Ўрта Осиёнинг қисқача топонимик луғати»ни берди. Унда Оқсув, Олай, Амударё, Орол, Ашхобод, Бодхиз, Балкан, Ҳиндукуш, Дарвоз, Жетисув, Қорақум ва бошқа номларнинг (жами 100 та) изоҳи бор²⁹.

Эдуард Мурзаев ва рафиқаси Валентина Мурзаеванинг «Маҳаллий географик терминлар луғати»да³⁰ туркий терминлардан кўпгина мисоллар келтирилган.

Сўнгги йилларда Э. М. Мурзаев Синьцзян географик номлари системасини ёзди³¹.

Э. Мурзаев ўзи табиий географ бўлса ҳам, шарқий тиллардан хабардор, ғарбий тилларни ҳам биладиган кенг савияли олим бўлганидан, топонимикага жуда аҳамият бермоқда, Иттифоқимиздаги турли топонимик тадбирларга (конференциялар, нашрлар, илмий тадқиқот ва диссертацияларга) раҳбарлик қилмоқда.

Жой номлари ҳатто китоб ва ёзувлар пайдо бўлмасдан олдин ҳам яратилган ва халқ тилида ишлатилган.

---

²⁸ Э. М. Мурзаев, К вопросу о транскрипции географических названий с тюркских языков, ИГГО, 1934, т. 66, вып. 5, стр. 723—724; К географической терминологии туркмен, ИГГО, 1939, т. 71, вып. 6, стр. 879—886; К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня, ИВГО, 1940, т. 72, вып. 3, стр. 315—327; Топонимические параллели, ИВГО, 1946, т. 78, вып. 5—6, стр. 526—530; Этюды по топонимике Средней и Центральной Азии, Вопросы географии, 1948, сб. 8, стр. 175—185; Некоторые вопросы географической номенклатуры, Изв. АН СССР, серия геогр., 1953, № 4, стр. 84—94; О происхождении названия «Памир», Природа, 1954, № 2, стр. 120; О происхождении географических названий, Природа, 1956, № 7, стр. 39—46 ва бошқалар.

²⁹ Э. М. Мурзаев, Средняя Азия, физико-географический очерк, М., 1957, стр. 42, 58, 242—257.

³⁰ Э. и В. Мурзаевы, Словарь местных географических терминов, М., 1959.

³¹ Э. М. Мурзаев, Топонимика Синьцзяна, Вопросы географии, № 58, (Географические названия), М., 1962, стр. 117—138.

Жой номларига қараб қадимий савдо йўллари, қабила ва тилларнинг тарқалиши, қалъа ва манзилларнинг ўринлари, сув ва довоиларнинг хосиятлари, фойдали қазилмалар, чўлларда қудуқлар бор-йўқлиги, жойнинг ўсимлик, ҳайвонот ҳамда иқлимий хусусиятлари, ҳунар-касб, тарихий воқеалар, афсона-ривоятлар ва бошқа хил маълумотларни биллиб оламизки, булар ҳаммаси халқ хўжалиги, маданиятимиз тарихи учун жуда муҳимдир.

ТОШКЕНТ БУЙЛАБ САЁХАТ

Ўрта Осиёнинг бирон шаҳри Тошкентчалик кўп ном билан аталмаган бўлса керак.

Ўрта аср бошларида Т а р к а н, араб манбаларида Ш о ш, тожик-форс тилида Ч о ч ва Ж о ж шаклларида ёзилган. Яна Б и н к а т, дастлабки русча карталарда Т а ш к у н а, Хитой манбаларида Ч ж е-ш и ва Т а-ш и-х а н дейилган. Буларнинг қайсиси биринчи? «Тошкент»нинг этимологияси нима?

Е. Д. Поливанов: арабларни този, тозик деганлар, Тошкент номи ҳам шу «тозик» сўзидан олинган; «Тошкент — араб босқинчилар шаҳри, мусулмонлар шаҳри, тозиклар шаҳридир» деб ёзган эди³².

Халқ орасида: Тош исмли баҳодир бўлган, у шаҳар солган, Тошкент шудир, деган ривоят ҳам бор.

Проф. М. Е. Массон Тошкентни «Тош шаҳри» (Каменный город) деб изоҳлашга асло қарши ва номнинг асоси «Чоч» деб тарғиб қилади³³. Гўё Тошкент «Чоч» сўзидан олинган, Чирчиқ водиси Чоч вилояти дейилган, кейинчалик халқ уни талаффузда бузиб, араблар «Шош» деганлар, халқ «тош»га айлантирган.

Жой номларини изоҳлаш анча мураккаблиги эътиборга олинса, М. Е. Массоннинг мулоҳазаси Тошкент номини изоҳлашнинг бир варианты деб ҳисобланиши мумкин. Аммо фикримиз бошқача.

Авалло Берунийга қулоқ солайлик: «Бинкет — Шош шаҳарларидан, туркийча Тошкент. Бу юнонларнинг Бурж ул-Ҳижора қалъасидир» («Қонуни Масъудий», II, 576-бет), «Тошкент — Тош қалъа демакдир. Птолемейнинг «География» китобида уни «Бурж ул-Ҳижора» (Тош қалъа) деб аталган («Ҳиндистон», 271-бет).

Ўртаосиёлик бошқа олимимиз Маҳмуд Қошғарий: «Тар-

³² Э. М. Мурзаев, Средняя Азия, 254-бет.

³³ М. Е. Массон, Прошлое Ташкента, Изв. АН УзССР, № 2, 1954.

кан — Шошнинг исми. Унинг асли Тош канд бўлиб, тошдан қурилган шаҳар демакдир» (Девон, I, 414).

Шундай қилиб, бу иккала автор XI асрдаёқ Тошкент — «Тош шаҳар» бўлганлигини алоҳида уқдириб ўтганлар.

Шундай бўлса-да, шубҳа туғилиши мумкин: номнинг асоси қайси: «Шош»ми, «Тош»ми!

Бу саволга Беруний аллақачон жавоб бериб қўйган: «Тили бошқа бўлган халқ, бирон жойни босиб олиб, маҳаллий халққа ҳукмронлик қила бошлаши билан номлар тезроқ ўзгаради. Тиллари маҳаллий сўзни келиштириб айта олмаганидан, номлар тез-тез ўзгариб боради, шундай одат юнонларда ҳам бор. Билмайсанми, Тошканд шу шаҳарнинг туркийча исмидир, у Шош кўринишини олган. Тошканд — тошли қалъа демакдир. География китобида у «Бурж ул-Ҳижора» (Тошқалъа) деб номланган.

Шу равишда бир тил (бошқа тилдаги) ҳарфлар товушини ўзи берадиган товушларга алмаштиради. Масалан, араблар (чет тилдаги) номларни араблаштириб асл талаффузини бузганлар» («Ҳиндистон», 271-бет).

Хулоса: 1) шаҳарнинг дастлабки номи Тошканд бўлган: канд, кенд — қишлоқ, шаҳар, вилоят маъноларидадир.

2) бу номнинг асоси тош бўлиб, уни араблар «шош»га айлантирган.

3) шуниси ҳам маълумки, «Тошканд вилоятини китобларда Шош битирлар» («Бобирнома», 63-бет), яъни Шарқ географиясида Шош деб кўпинча бутун вилоят тушунилган, унинг пайтахти Бинкат ёки Тошканд бўлган.

Сирдарёни камдан-кам «Тошкент дарёси» дейишган — сувдан анча олис. Аммо «Шош дарёси» (наҳр аш-Шош) дейилган, чунки дарё бутун вилоятдан оқиб ўтади, вилоят номи — Шош.

4) областимиз топонимиясида Эски Тошкент шаклининг борлиги ҳам «Тош» асосини маъқуллайди.

5) арабча Бурж ул-Ҳижора номи, грекча Лифивос Петрос сингари, маҳаллий ном Тошкент номининг айнан таржимасидир. Аммо Лифивос Петрос шаҳри айни Тошкентнинг ўзми ёки бошқа жойми — бу иккинчи масала. Биз учун муҳими шуки, Ўрта Осиёда «тош» сўзидан ясалган ном мавжуд бўлган. Демак, «тош» шакли асосдир, «шош» эса — иккиламчи шакл.

6) илк ўрта аср Хитой манбаларида ўрта Сирдарёда Чен-Ши—«Тош подшолиги» ва Та—ши—хан шаҳри бўлганлиги қайд қилинган.

Ниҳоят, шаҳарда тошлар ва тош бинолар кам-ку, тош шаҳар дейишга асос бормиди?

Бу хил саволга топонимика фани қўйидагича жавоб беради: топонимика қонунлари шундайки, жойларга берилган номлар бирон нарсанинг кўплигидангина эмас, балки ўша нарсанинг камлигидан ҳам бўлади.

Масалан, Москва дастлабки йилларда тош бинолари билан машҳур эмас эди. Кремль ва унинг атрофидаги баъзи уйларгина тошдан қурилиб теваракдаги шаҳарлардан тафовут қила бошлагач Белокаменная номи пайдо бўлган.

Бешқайроғоч номи ҳам қайроғочларнинг кўп бўлганидан эмас, атиги 5 тагина бўлганидан; Оқ уй деган ном шаҳарда ягона, чиройлик бино бўлганидан қўйилган эди.

«Тошкент» ҳам бу ердаги дастлабки тош бинога қараб, пайдо бўлгани эҳтимол.

Албатта, келгуси археологик текширишлар ва филологик таҳлиллар бу масалани янада ойдинлаштира керак.

* * *

Тошкент кўчалари бўйлаб саёҳат қилсангиз, ажойиб топонимик ёдгорликларни учратасиз. Бу ерда ўзбекча ва тожикча, арабча ва русча номлар бор. Эҳтимол, бошқа тилларга мансуб номлар ҳам топилса.

Шаҳримизнинг микротопонимияси ўнлаб асарларда баён этилган. Совет давридаги илмий тадқиқотлардан В. А. Шишкин, Н. Г. Маллицкий, Я. Фуломов ва М. Е. Массоннинг мақолалари қимматлидир³⁴. Аммо ҳали фойдаланилмаган бир қанча қўлёзма асарлар ҳам борки, улар талай муаммоларни ҳал этиб беришлари ажаб эмас.

Шаҳримизнинг тарихи икки минг йилдан зиёдроқдир. Аммо шунинг биричи минг йилидаги номлар ва ёзма ёдгорликлар бизга деярли номаълум.

Фақат илк ўрта асрдан эътиборангина Тошкент ичидаги майда номлар китобларга тушган, баъзилари ҳозирги жой номларида сақланиб қолган.

Энг кўҳна номлардан бири Чорсу, Номозгоҳ, Эски Жува, Хадра, Салор, Анҳор, Жангоб кабилар бўлса керак.

Чорсунинг луғавий маъноси «4 томон»дир. Бу шартли тушунча бўлиб, 4 та кўчанинггина эмас, учта, бешта, ҳатто 6—7 та кўчанинг ҳам кесишган жойига Чорсу дейилаверган. Одатда шу Чорсу — марказий бозорнинг оғзи, усти ёпиқ

---

³⁴ Н. Г. Маллицкий, Ташкентские махалля и мауза, Ташкент, 1927; М. Е. Массон, Промшлое Ташкента, Изв. АН УзССР, № 2, 1954.

(тим) кўчаларнинг бошланиши бўлган. Шундан туркий тилларда Чорсу сўзининг «бозор», чорсувчи — баққол деган маънолари ясалган.

Дарҳақиқат, Тошкентнинг Чорсуси шундай жой эди. Ҳозирги Кўкалдош мадрасаси билан ТошДУ юридик факультети орасидаги кўча то Табиат музейига қадар тим (усти ёпиқ бозор) бўлган.

Номозгоҳ — жума кунлари ва ҳайитларда оммавий номоз ўқиладиган майдон (ҳозирги ҳаммом кўчасининг энг охирида) эди. Эски Жўва эса — хон аркининг чеккасида бўлиб, эскирган ҳарбий аслаҳалар (совут, қалқон, қилич, найза кабиларнинг — булар «жўба», — талаффузда «жўва» деб юритилган) омбори—жўвахона эди.

Х а д р а — хон ўрдасининг чегарасидаги йўл — «хадди роҳ» сўзларидан ҳосил бўлган, Салор эса шу ариқни сипоҳ салор, яъни бош қўмондон қазитганидан далолат беради.

А н ҳ о р — арабча «наҳр» (дарё) сўзининг кўплик шакли бўлиб, Тошкентда ариқ, канал маъносида ишлатилади.

Ж а н г о б — XVIII аср охирида Тошкент даҳалари ўртасида бўлган жанглarning ёдгорлиги.

Бешёғочни «бешта дарахт» деманг, Сарчапон — «сарик чопон» эмас. Биз уларни шундай талқин этмоқчимиз:

Б е ш ё г о ч — «бешинчи ёғоч», яъни бешинчи станция маъносидадир. Ёғоч — масофа ўлчови, тош, фарсанг қаторида, тахминан, 7—8 км. Бу, эҳтимол, Эски Тошкентдан ҳисоблаганда бешинчи карвонсарой бўлгандир.

«Сорича» деб овчилар ўргатадиган йиртқич қушга айтилади. Сорича асровчилар — соричабон дейилган, шундан Сарчапон номи пайдо бўлган.

Лангар маҳаллалар ҳам бир печта. Бу — карвонсарой, манзилгоҳ маъносидаги сўздир.

Д а р х о н — налогдан озод қилинган жойлар.

Қизиқ: Олмазор ҳам бор, Себзор ҳам — иккалови бир маънода. Шунингдек, Тахтакўприк — Тахтапул, Темирчилик — Чилонгар сингари ўзбекча-тожикча синоним номлар бор.

Тошкент шаҳридаги майда номларни турларга бўлиб кўрайлик.

Шаҳримизни «етти қиру етти ўр» деб ота-боболаримиз бежиз атамаганлар. Ҳақиқатан ҳам унда 7 та тепалик (қир) за 7 та пастлик (ўр) бор. Ҳозир бинолар билан қопланганлиги учун бу геоморфологик ҳосият унча билинмай қолган. Аммо аҳоли қўйган жой номларида бу хусусият ифодаланади. Ж а р к ў ч а, Ж а р а р и қ, П а с т а к, Ў р к ў ч а, Қ у р в а қ а о б о д, Ч у қ у р к ў п р и к, Ч у қ у р с о й кабилар айниқ

пастлик қисмларга тўғри келади. Бундай номлар бир неча бор такрорланади, чунки ҳар бир тепаликнинг этаги — жар, чуқур ердир.

Шу муносабат билан Чақар ва Арпапоя номларини ҳам изоҳлаб кетмоқ зарур.

Чақар номи ҳам шахримизда бир нечта. Одатда, чақар (чоқор) деб шаҳар ёки қўрғон деворининг ташқарисидаги қалъа, хондоқ ёки ариқ ёқасидаги истеҳкомга айтилган.

А р о п а деганда ўрда четдаги хондоқ тушунилган. Шу хондоқнинг этаги — Арпапоя. Маълумки, ҳозирги Арпапоя кўчаси билан Қоратош чегараси Э с к и Ў р д а бўлган.

Шаҳримизнинг қир ерларида тепалар кўп: Олтинтепа, Чангалтепа, Чивинтепа, Шўртепа, Ганчтепа, Кулолтепа, Оқтепа ва ҳоказо. Бу тепаларда илк ўрта аср ҳокимларининг қўрғонлари ҳам бўлган. Қирликка қурилган бинолар баланд бўлиб, улардаги мачитлар Баландмачит ёки Лайлакмачит деб юритилган.

Булардан ташқари, яна Оққўрғон, Кесакқўрғон, Қўрғонтепа каби номлар ҳам бор.

Жойнинг географик ўрнига қараб берилган номларга Орқакўча, Айрилиш, Тирсак, Тиккўча, Ўртақўча, Ичкари Қорёғди мисол бўла олади.

Гидрографик номлар — Қорасув, Бўзсув, Қудуқбоши, Ширинқудуқ, Ғишткўприк, Қумлоқ, Терсариқ, Чиғирбоши, Тарновбоши, Ҳовузлик, Бўзариқ, Дамариқ, Тошариқ, Нишабариқ, Шопайзиқулоқ, Шолиариқ, Қутургансой.

Ўсимликка боғлиқ номлар — Бодомзор, Мингўриқ, Қатортол, Қатортерак, Қоратут, Яккатут, Қўштут, Тўпқайроғоч, Қаттабоғ, Қорақамиш, Яккачўп, Бешқайроғоч, Кичик қўриқ, Ингичка қўриқ.

Тошкентнинг дарвозалари номи билан аталган кўча ва маҳаллалар: Чиғатой, Кўкча, Самарқанд дарвоза, Камолон, Қашқар маҳалла, Тешик қопқа, Лабзак, Сағбон, Қорасарой, Тахтапул.

Диний ва афсонавий номлар: Шайх ан-Тохур, Қалкавус (Қайковус), Оқмачит, Сирлимачит, Минормачит, Хонақоҳ, Хазрати Имом, Зангиота, Чилдухтарон, Обиназир сингари.

Тарихий ва маъмурий номлар: Ўрда, Девонбеги, Маҳкамма, Қушбеги, Бекларбеги.

Шунингдек, Қозикўча, Хўжақўча, Мирлар (талаффузда Миллар), Табибкўча, Аъламшаҳид, Эшонмаҳалла.

Айниқса, ҳунар-касб ва савдо-сотикқа алоқадор номлар жуда кўп. Булар: бозор номлари, касбкорлик маҳалла ва кўчаларидир. Уларнинг баъзиларигина ўз номини сақлаб

қолган, ҳунар-қасби, албатта, ўзгарган. Булардан қатъий назар, тарихий топонимика учун уларнинг аҳамияти бор.

Мана, уларнинг қисқача рўйхати:

Атторлик	Пичоқчилик
Бедабозор	Сандиқбозор
Бордонбозор	Танирчилик
Бўйрабозор	Тақачилик
Гулбозор	Темирчилик
Гуручбозор	Тузбозор
Дегрез (Дероз)	Тўппибозор
Дукчикўча	Бугдойкоппон
Заргарлик	Ходабозор
Ипакбозор	Чакмонбозор
Ковушбозор	Чархчилик
Кўнчилик	Чиннибозор
Кўрпабозор	Читбозор
Майизкоппон	Чопонбозор
Махсидўзлик	Юганбозор
Мошбозор	Эгарчи
Мўрконкўча	Этикбозор
Наматбозор	Қошиқчилик
Носвойбозор	Қулипбозор
Отбозор	Ғўзабозор

Шаҳримизда Совет даврида пайдо бўлган номлар таҳсинга сазовордир. Булар орасида атоқли кишилар исми билан аталган номлар: Маркс, Ленин, Қуйбишев, Қиров, Охунбобоев, Хоразмий, Беруний, Навоий, Шота Руставели, Пушкин, Чехов, Горький, Гулханий, Мажлисий, Уста Ширин, Маннон Уйгур, Гагарин кўчалари.

Иттифоқимиздаги республика ва шаҳарларга боғланган номлар: Литва, Доғистон, Қисловодск, Сочи, Пятигорск сингарилар.

Фан-техника янгиликларига аталган номлар: Спутник, Қосмос, Чайка, Восток. Яна: Еруғқун, Лола, Чаман, Хушрўй, Хандон, Атиргул, Навбаҳор, Наврўз, Озод, Марварид, Офтоб сингари жарағли номлар ҳар кимни ҳам манзур этади.

Шу билан бирга, афеуски, Аламон, Тоипа, Парман, Фасонний, Автомат, Мотор, 7-сектор, «Г», «В» сингари гализ номлар ҳам пайдо бўлган.

Албатта, микротопонимия — маҳалла, кўча, майдон, гузар, кўприк, мавзелар номи анча мураккаб масала. Хусусан, Ўзбекистон шароитида—илгариги маҳалла системасидан янги кўча, проезд, тупик системасига ўтиш ҳамда қурилишлар, шаҳарчалар бунёдга келиши муносабати, саноат, маданият

тараққиёти ва социал тузумимизнинг тақозоси билан кўп ўзгаришлар бўлди. Бундан кейин ҳам ривожланиш давом этади.

Шаҳардаги майда жой номларини тартибга солиш тўғрисида баъзи конкрет таклифлар айтмоқчимиз³⁵.

1) Москва шаҳридан ибрат олиб, бизда ҳам ҳар бир шаҳар совети қошида «Жой номлари комиссиялари» тузиш лозим. Комиссия составида архитектор, тарихчи, филолог, географ мутахассислар ва ҳурматли пенсионер-қариялар бўлади, булар шаҳардаги барча номларнинг тўғри-нотўғрилигини текширади, янги номларни белгилайди, русча ва ўзбекча ёзилишини аниқлайди. Албатта, бу комиссия жамоатчилик асосида тузилади.

2) Эски номларни ўзгартириш ва янги номлар қўйиш «юқоридан» бўлмаслиги керак. Шу кўчанинг, шу маҳалла ёки қишлоқнинг аҳолиси ва бинокорлар билан маслаҳатлашиб ҳал қилиниши маъқулдир. Эҳтимол, янги ном топиш учун конкурслар ҳам эълон қилинса. Янги номлар асосан янги очилган кўчаларга, янги қурилган биноларга берилиши маъқулдир.

3) Навоий, Фурқат, Ҳамза, Пушкин, Чехов, Горький, Чапаев, Гагарин кўчаларининг номи кўпчилик аҳолига маълум. «Булар ким» деб сўровчилар камдан-кам учрайди. Аммо Кўкча томонда Гусев кўчаси бор экан. Гусев ким, нега бу ном шу кўчага берилган, деб сўрасак, ҳамма елка қисади, холос.

Демак, ҳар бир кўчанинг бошида, ҳеч бўлмаса кичик бир мрамар тахта ўрнатилса-ю, шу кўчанинг номи изоҳлаб қўйилса. Масалан, дейлик, Собир Раҳимов кўчасининг бошла-нишида, 1-уйнинг деворига: «Улуғ Ватан урушининг қаҳрамони генерал Собир Раҳимов (туғилган ва вафот этган йиллари) кўчаси». Худди шундай Абдулла Тўқаев, Исақян, Аносов, Кармелюк, Бобожонов, Уста Ширин, Полтарацкий, Баранов, Папанин, Қосимхўжаев, Заболотний, Лядов, Наримопов, Литвинов, Муқанна ва ҳоказо кўчаларининг оғзида шу шахслар тўғрисида кичик лавҳалар ёзиб қўйилиши зарур.

4) Тошкент тарихи учун муҳим бўлган Қашқар маҳалла, Чигатой, Оқилон, Чорсу, Лабзак, Олмазор, Дегрезлик, Урда, Кўкча, Каттабоғ, Тешикқопқа, Қумлоқ, Бодомзор, Қорақамиш ка-

---

³⁵ Айрим мулоҳазалар илгари ҳам эълон қилинган эди. Қаранг: Ҳ. Ҳасанов, Жой номлари қатъий ва тўғри бўлиши, «Ўзбекистон маданияти», 1957, 21 август.

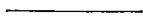
би номлар абадий сақланиши зарур. Бундай масалаларда Москва, Ленинград, Киевдан ўрناق олайлик. У ерда тарихий номлар жуда авайлаб сақланмоқда (Невский проспект, Кузнецкий мост, Малая Калужская улица, Сокольники, Арбат, Грузинская улица, Измайлово, Садовая, Крещатик сингари).

5) Янгитдан қўйиладиган номлар мумкин қадар русча-ўзбекча бир хил ёзиладиган бўлсин. Таржима қилиниб, икки хил айтиладиган номлар ишни оғирлаштиради (Юқори Чирчиқ — Верхний Чирчик, Железнодорожный — Темирйўл, Набережная—Сув бўйи, Рисовая, Прямая каби).

6) Жой номлари ёзиладиган тахтачалар, албатта, юқорида тилга олинган комиссиянинг тасдиқидан ўтиши керак. Токи, саводсиз ва бемаъни ёзувлар шаҳримиз кўркини бузмасин.

Асосан пойтахтимиз Тошкентдаги жой номлари тўғрисидаги мулоҳазалар республикамизнинг бошқа шаҳар ва посёлка, ҳатто қишлоқларидаги кўча, майдон ва маҳалла номларига ҳам тааллуқлидир. Шу боисдан, Тошкентда бажарилиши зарур бўлган тадбирлар бошқа шаҳарларда ҳам амалга оширилиши керак.

Кўча, маҳалла ва майдон номларига эътиборсиз қаралмасин. Бундай номлар — узоқ ўтмишимиз, қаҳрамон замонамиз ва порлоқ истиқболимизнинг кўзгуси бўлсин. Номлар тил бойлигимизни, сиёсий, мафкуравий, маданий ва иқтисодий қиёфамизни намоён қилиб туради. Номлар билан фахрланайлик. Ахир, яхши номларнинг жозибаси, тарбиявий аҳамияти бор.

ҚИСҚАЧА ТОПОНИМИК ЛУГАТ

Луғатча алфавит тартибида тузилди. Утган саҳифаларда изоҳланган йирик номлар луғатда ҳам рўйхатга кирган, ammo тўла изоҳи берилмай, қайси саҳифада тилга олинган бўлса, ўша саҳифага ҳавола қилинган.

Манбалар йўл-йўлакай кўрсатилади³⁶.

Ўрта Осиёда топонимика масалалари ҳали кам ўрганилганлиги ва барча манбалар бизга муяссар бўлмаганлигидан, китобчанинг назарий қисми ва луғати камчиликлардан холи эмас.

Амударё. Икки ярим минг йилдан бери бу дарёнинг отлари китоб саҳифаларига тушган. Номлари бениҳоя кўп, турли-туман. Шулардан баъзиларинигина тилга оламиз.

Аввало ўкуз сўзи билан танишайлик.

Ўрхун ёзувларида Артич ўкуз, Яшил ўкуз, Йинчу ўкуз, номлари зикр этилган. Булар — дарёларнинг номи, ўкуз сўзи — дарё демакдир. «Девону луғотит турк»да ўкуз — Жайхунга берилган ном; Банокат дарёси ҳам ўкуз; «турк мамлакатларидаги бир қанча бошқа дарёлар ҳам шу ном билан юритилади. Бу сўз ҳар бир оқар сойга ҳам ишлатилади» деб изоҳланган ва Товушқонўкуз, Балиқлиўкуз, Қошўкуз, Урунқошўкуз, Қорақошўкуз сингари мисоллар келтирилган.

Бошқа луғатларда ҳам ўкуз сўзи Амударё маъносида эканлиги кўрсатилган³⁷.

³⁶ А. В ам берн, Кўрсатилган луғат; Э. М. Мурзаев. Краткий топонимический словарь Средней Азии, «Средняя Азия», М., 1957, стр. 242—257; Г. Конкашпаев, Словарь казахских географических названий, 1963, Алма-Ата; В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий; Л. З. Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий.

³⁷ Я. Ф. Фуломов, Хоразмнинг суғорилиш тарихи, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1959, 37—38-бетларда ўкуз сўзига доир муфассал маълумотлар бор. Ҳ. Ҳасанов, Маҳмуд Кошғарий, 29—33-бетлар, ўкуз сўзининг «хўкуз», «қабил» маънолари ҳам бор.

Ўрта Осиё ҳақида китоб ёзган юнон авторлари маҳаллий Ўқуз номини Окс, Оксус, Акес тарзида ёзиб, гарбга маълум қилдилар. Шундан: Окс — Амударёнинг юнонча номи деган тушунча пайдо бўлган.

Бу дарёнинг Аранг, Аранха номлари қадим замонда, Жайхун деган номи эса ўрта асрларда машҳур эди.

Баъзан Ваҳруд, Вахшу деб ҳам ёзганлар. Вахш сўзи — «сув худоси», «сув пири» маъносида бўлган. Покистонда Амударёни ҳозир ҳам Вақшу-нада деб юритадилар. Айрим бўлаклари Жаръёб, Балх дарёси, Термиз дарёси, Қолиф дарёси, Урганч дарёси, Хоразм дарёси номлари билан юритилган. Жумладан, у ўрта оқимидаги Омул, Омуйя (XV асрдан буён Чоржуй) шаҳри ёнида Омуй дарёси деб аталган, қисқариб Аму бўлиб қолган. (Бу сўзнинг асл маъноси аниқ эмас, а м у р д исмли халққа даҳли бўлса эҳтимол). Қаранг: «Окс дарёси шарқдан гарбга томон оқади ва дайлар ёнида сал қайрилиб, шимолга бурилади, амурд ва пезиклар орасидан оқиб ўтади», деган қадимий юнон олими Плиний (Табийй тарих, III, 42). Замонлар ўтиши билан бу ном бутун дарёни «эгаллаб» олган. Бунинг боиси шуки, Омуйя (Чоржуй) шаҳри Эрон билан Туркистон ўртасидаги энг муҳим савдо йўли устида, дарё кечиги ёнида жойлашган муҳим манзил бўлганлигидан кўп оғизга олиниб, овоза бўлиб, бошқа номлардан ғолиб чиққан.

Амударё номига бериладиган «Ўжар дарё», «Жўшқин дарё», «Қутирган дарё» сингари изоҳлар унинг лугавий маъноси эмас, балки лақаби, хулқидир.

Андижон. Шу вақтгача хитойлик малика Андукон исмидан олинган ёки «Озадагон» ва «Мардагон» сўзидан («озодалар шаҳри», «мардлар шаҳри») ҳосил бўлган деб изоҳлаб келинган. Ҳолбуки булар шаҳар номи эмас, балки лақаб, мақтов сўзларидир. Шарқшунос А. Жувонмардиев яқиндагина «анду» — қабила, «гон» — фореча жами, бирга йиғилишлик деган маънодаги қўшимча бўлиб, Андугон — ўзбекларнинг жами ва йиғилгани демакдир. Талаффузда осонлаштириб Андижон бўлиб кетган, деб изоҳлади³⁸. Мабодо шу изоҳ янада мустаҳкамланиши лозим бўлса, бир далил қўшиш мумкин. Маҳмуд Қошғарийнинг маҳаллий аҳоли «Фарғонани Ўзкенд — ўз шаҳримиз дейдилар» (Девон, I, 330) изоҳи ҳам Фарғона, жумладан Андижон ўзбеклар тўпланган жой, «ўз шаҳримиз» деб аталганини исботлайди.

³⁸ А. Жувонмардиев, Шаҳарларнинг номларидан баҳс, «Ер ва эл», № 4, 1962, 29-бет.

Аммо «Андижон»ни бошқача изоҳласа ҳам бўлади. Анди — албатта, қабила номи. Ҳатто андижонликларни осонгина «анди» деб ҳам атаганлар, жон қўшимчаси эҳтимол қадимий терминлардан бири — **ган**, — **гон** бўлиб, «дарё» маъносида эмасмикан? Бу қўшимча Андигон, Чимгон, Наманган, Пунгон сингари номларда формант вазифасини ўтайди. Эҳтимол — гон сўзи ҳиндча «ганга («дарё»), Ўзбекистондаги Шопурком — Шофиркон, Комимех — Конимех, Писком, Угом номларига ўхшаб трансформация бўлгандир. Бу мулоҳазанинг ўзи ҳам қўшимча исботларга муҳтож.

Ашхобод. Қўпчиликнинг таъбирича **ишқ**, **ошиқ** сўзига боғлиқ — ошиқлар шаҳри, муҳаббат шаҳри демакдир.

Балхан. Ғарбий Туркменистондаги иккита тоғ. У Беруний замонидаёқ маълум бўлиб, Балхан деб ёзилган. Абулғозихон (XVII аср) уларни Кичик Абулхон ва Улуғ Абулхон деб тилга олган.

Балхан номига: «бол оқар», «болахона» (баландхона) деган изоҳлар берилган. А. Вамбери уни қадимги туркий «балак» сўзидан, яъни «баланд», «юқори» маъносидадир дейди.

Ҳозирги турк тилида «балкан» деб, умуман, тоғга айтилади. Шундай қилиб, Балхан номи ҳам «тоғ», «тепалик» маъносидаги турдош сўздан олинган бўлса керак.

Балхаш. Қозоқча Балқаш. «Ботқоқ», «атрофи қамишзор» деган сўздир. А. Вамбери ҳам: «балчиқ», «ботқоқ», «лой» деб изоҳлаган. Ҳақиқатан ҳам бу кўлнинг ўзи саёз бўлиб, қирғоқлари ботқоқ, халқоб ва қамишзорлардан иборат.

XIV—XV асрларда, Амир Темур сафарини ёзган тарихчилар бу кўлни **Атраккўл** (ўтроқ, ботқоқ) деб атаганлар. Кейинчалик «Балқаш» шаклини олган. Бу, эҳтимол таржима ёки икки тиллик натижасидир.

Бартанг. Помирдаги дарё. Тор дарада оқади, шундан «бағри танг» — Бартанг дейилади.

Бодғиз. Туркменистон жанубидаги қир. Бод — шамол, яъни сершамол жой.

Борса-Келмас. Орол денгизидаги орол. У то қирғоққача музлаб қолганда, баъзи чўпонлар подаси билан қайтишда муз ёрилиб кетиши натижасида ҳалок бўлган. Шундан борса — қайтмайдиган жой — «Борса-Келмас» деб ном олган.

Худди шу номли жой Хоразмнинг ғарбий чеккасида ҳам бор, шўр-қоқ ер, доим билқиллаб туради, на пиёда, на қайиқда бора оласиз. Борсангиз — қайта олмайсиз.

Бўз. Бўз райони, Бўзсув, Бўз мавзеи. Бу сўз баъзан «лойқа», «сарғиш» деб тушунтирилади. «Бўзранг», «бўзтупроқ», «бўз» (материя); «бўзрайиш» сўзларига нисбатан шундай, албатта. Аммо **бўз** сўзининг яна бир маъноси «янги» демак-

дир. Масалан ,бўз ер — ишланмаган ер, бўз бола — ёш йигит, бўз кигиз — янги наMAT, бўз уй — янги ўтов каби.

Демак, таркибида «Бўз» сўзи бўлган номлар асосан «янги» маъносидадир: Бўз райони — янги ўзлаштирилган ер, Бўз мавзеи (Тошкентнинг Қуйбишев райониди) — шаҳар чеккасидаги очиқ майдон. Шу муносабат билан Бўзсувни «лойқа сув» дейиш ўринлимикан? Ахир, сарғиш-лойқа ранг фақат Бўзсувга хос эмас, бошқа ариқлар ҳам шундай лойқали-ку. Демак, Бўзсув лойқалиги учун шу номни олмаган, балки бу ҳам «янги» сўзи билан боғлиқ: «Янги ариқ», «Янги қазилган канал», «Янги очилган сув» деган маънодадир.

Бўка. Бу сўзнинг «ботир», «жангчи», «полвон» маънолари бўлсада, Тошкент областидаги Бўка қишлоғининг номи қабилла исмидан олингандир. Ўзбекларнинг бўка, муротали қабилалари бўлганлиги маълум, бу икки этноним ҳозир топонимга айланган.

Бўкантов. Қизилқум ўртасидаги паст тоғ. Бўкан сўзининг «тўсиқ», «тўғон», «тўнка», «калта», «курси», «букир» маънолари бор (Р а д л о в, IV, 1877). Тоғнинг шакли ҳам, тасвирларга кўра, шундай емирилган, ёнбағирлари тик — узоқдан қараганда курси ёки тўнкага ўхшашдир.

Жиззах. «Бу қалъанинг асли оти Дизак. X асрдаги асарларда ҳам шундай деб аталган. Маъноси — диз — қадимий сўғд тилида «қалъа», «истеҳком» демакдир, — ак эса биздаги — ча қўшимчасига тўғри келади. Демак, дизак — «қалъача» демакдир». (Я. Ғуломов).

Иналчиқ. Қирғизистон тоғларидаги музлик. Русча Инылчек ёзилади. Иналчиқ — қирғиз хонларининг, шаҳзодаларининг унвонидир.

Каспий. Бу денгизнинг номлари кўплиги айтилди. Қартада ҳам тасвирланди. Денгизнинг Кавказ томонида каспий қабилалари яшаган, бу этноним бутун денгизга ном бўлиб қолган.

Қосон. Шимолий Фарғонадаги қишлоқ. Қадимий Қосон — Қушан номининг ўзгарганидир. Қушоннинг ўзи халқ номи.

Кўхитанг. 21-бетга қаранг.

Наманган. Бу ном дастлаб «Бобирнома»да тилга олинган бўлса керак. Унга бир қанча изоҳ берилмоқда: **Намаккон** — туз кони; **Номийган** — азиз ва номдор кишилар шаҳри (А. Жувонмардиев); **Наманг** — «маржон», **Наманган** — «маржон кони» бўлиши ҳам эҳтимол (А. Вамбери).

Биз — гон формантини сув, дарё деб тахмин қилганимиз туфайли бу номда ҳам **Намакгон** — шўрсув, минерал сув, мойли сув (эҳтимол, нефть) деб изоҳлаб кўрмоқчимиз. «На-

ман» асоси бирон этнонимга (найман?) боғлиқ бўлиб чиқиши ҳам эҳтимол.

Нурота. Асли номи Нур. Бухоро ва Қармандаги бирдан-бир баланд тоғ. Уни улуғлаб, у ердаги мазорни муқаддаслаштириб Нур ота деганлар. Офтоб нури ҳам энг аввал ана шу тоғ тепасида кўринади. Қорнинг оз-кўплигини Бухоро воҳаси деҳқончилиги учун аҳамияти бор. Илгари замонда Нурота тоғлари тепасида биринчи қорни кўрган киши суюнчи олган. Баҳорда эса қор эришидан дарак берган киши назроби (сув назир) олган, кўпинча унга чопон кийгизилган (бу маълумотларни тарих фаилари доктори М. Абдураимов ҳикоя қилиб бердилар).

Олай. Олай, Бош Олай, Кичик Олай, Орқа Олай тоғлари, Олай бозори Олай водийси номидан олинган. Баъзан Олой, Алой, Алай шаклларида ҳам ёзилади.

Маҳмуд Қошғарий: «Оло—Фарғона яқинидаги бир яйлов» (Девон, I, 110) деб эслайди, Бобир эса жанубий тоғларни Олатоғ деб атаган.

«Олай» сўзининг бир қанча маъноси бор: 1) санскрит (эски ҳинду) тилида «алайя» — макон, жой демакдир (масалан, Ҳималай — «қорлар макони»), 2) қадимий туркий тилда қўшин, отряд, жамоа, халойиқ, йиғин, тоифа, 3) Л. Будагов лугатида (1,80) полк, строй, толпа, табун, стая деб изоҳланган.

Ҳар ҳолда бу водийнинг илгари ҳам серўт яйловлиги, ҳозирда ҳам ўтлоқлари билан машҳур бўлганлиги ва у ерда пода боқилишини билатуриб, олай сўзи яйлов, пода маъносига тўғри келади.

Олмаота. Русча Алма-Ата, ўзбекча Олмаота шакллари аслига тўғри эмас, бу номнинг «ота»га даҳли йўқ.

Бобир буни **Олмоту** деб ёзган эди. Қозоқларнинг ўзи **Олмати** — олма + ти (— ти ўзбекча-лик суффиксига ўхшаш; Олмалиқ, Жийдалиқ, тоғлик сингари), яъни Олмаси кўп жой, олмазор маъносидадир.

Орол. Амударёнинг этакларида бир томони дарё, бир томони денгиз билан қуршалган майдон бамисоли орол ҳолида бўлган. Шу ер Орол эли деб, аҳолиси орол қабиласи деб аталган. Шундан денгиз номи ҳам Орол бўлиб кетган.

Бу денгиз 20 тача ном билан аталган бўлса ҳам, энг кейинги маҳаллий номи голиб чиқиб, сўнгги асрларда муҳим бўлиб қолди.

Оқбувра. Уш шаҳри ичидан оқадиган сой. Уни **Оқ бўйра** деб янглиш ёзилади. Аслда бувра — туя сўзига боғлиқ, туялик жой маъносида. Оқ туя ва қора туя камчил бўлганидан,

уни муқаддаслаштириб, ном қўйилган. Қорабувра деган жой ҳам бор.

Пойтуғ. Андижон областидаги қишлоқ. «Пайтоқ — йўл, пиёда юриладиган йўл» (Радлов, IV, 122); туғ — дўмбира, найза, тўғон (М. Қошғарий). Шулардан, бизнингча энг маъқули — **тўғон** сўзидир. Пойтуғ — «тўғон таги», «тўғон ёни» маъносида бўлса керак.

Помир. 25-бетга қаранг.

Самарқанд. Энг қадимий шаҳарлардан бири, аммо номлари унча кўп эмас. Искандар замонида **Мароқанда** деб аталган, яна **Самариана**, **Сараманка**, **Саканна**, **Сам-ман-ген** ва **Самакиян** сингари шакллари маълум. Аммо помларидан кўра бир-бирига зид бўлган изоҳлари кўп.

1) **Мароқанда** — қадимий форси тилидаги **хамара** — «йиғин», «тўпланиш» сўзидан — кишилар шу жойда тўпланишиб, маслаҳат қилганлар.

2) **Самар** — қудуқ номи, шунинг теварагида йиғинлар бўлган, ўйин-томошалар ўтказилган.

3) **Самар** — (Шамар Абу Қароб) — киши исми, саркарда, Самарқанд эса — у эгаллаган шаҳар.

4) **Шамар** ва **Қамар** — яманлик шаҳзодалар, шаҳарни бино қилганлар.

5) **Самара** — мева, ҳосил, қанда — ширинлик, яъни ширин-шакар шаҳри.

Энди аниқ манбаларга қарайлик: «Самарқанд — туркий тилда Самизканд, маърифат шаҳарларидан бири» (Беруний, «Қонуни Масъудий», II, 576), «Ўғузлар ва улар билан яқин турувчилар... Самарқандни катталиги учун Самизканд — семиз шаҳар дейдилар. Буни форсилар Самарқанд тарзида қўллайдилар» (Маҳмуд Қошғарий, Девон, I, 330), «Мўғул ва турк улуси Семизканд дерлар» («Бобирнома», 104).

Уччала атоқли ватандош олимимизнинг фикрлари бир — Самизканд, Семизканд. «Самиз», «Семиз» сўзининг «бой» маъноси ҳам маълум. Деҳқонлар «семиз тупроқ» деб, бой ва серҳосил ерни айтадилар.

Хуллас, юқоридаги вариантлардан икkitаси маъқулроқ: 1) Самизкент — бой шаҳар, улуг шаҳар, 2) йиғин жойи, маслаҳат қишлоғи.

Сандалаш. Чирчиқнинг ирмоқларидан бири. «Сандаланик — сакрон, шошқин» деб изоҳлайди Радлов (IV, 456). Дарёнинг хосияти ҳам шундай—шошиб, кўпириб, бурқираб оқади.

Сариесик Атирау. Русча карталарда ҳозирча Сары Ишик-отрау, ўзбекча китобларда Саризшиқўтров шаклларида ёзилмоқда. Ғ. Қанқашбоев русча ва ўзбекча шакллари но-

лойиқ топиб, асли Сарнесик Атирау, унинг бўлаклари: **сари**— сариқ, **есик** — дара, тор қўлтиқ, бўғоз, **атирау** — парчаланган соҳил деб, бутун номни эса «Сариқ парчаланган соҳил» деб изоҳламоқда (Г. К. Конкашпаев, 98).

Бизнингча, бу ҳамма вариантлар асоссиз бўлса керак. Чунончи, негадир Ғ. Қанқашбоев бутун номни изоҳлаганда «есик» (бўғоз) сўзини тушириб қолдирган. Афтидан, бу сўз қуруқликка ёпишмай турипти. Шу фактнинг ўзи ҳам Ғ. Қанқашбоев изоҳининг ожизлигини кўрсатади. Топонимнинг ҳамма элементлари таҳлил қилинсагина изоҳ ишонарли бўларди.

Луғатларни варақлаб кўрайлик:

Сарғанер, **сарғанқамиш** — тўқай, шўрхок ер, қуриган қамиш, **эшки** — (дарё бўйида ўсадиган) қамишнинг бир тури (Л. Будагов луғати, I, 197).

«Ўтров — орол, жазира» [(М. Кошғарий, Девон, I, 123; Радлов луғати, I, 1112; Будагов луғати, I, III] эканлиги шубҳасиздир.

Хуллас, бу номни **Сариэшкиўтров** деб ёзиш ўринли бўлар (қозоқ тилида **Сарыескиотрау**, рус тилида ҳам шундай). Маъноси: Сарғайган қамишли ороллар.

Сариоғоч. Тошкент чеккасидаги қишлоқ. Сариағаш деб қозоқча қорақат бўтасига айтилади.

Сирдарё. Бу номни эшитиш биланоқ «Сирли дарё» деб фаҳмлайсиз. Бироқ бу дарёнинг ҳеч сири йўқ, аммо номининг тарихи фан учун ростдан ҳам сирдир.

Мавжуд изоҳлари шулар:

Сирли дарё — «сир», яъни ранг, бўёқ сўзидан³⁹.

Сирт дарё — тоғ ораларидан, сиртлардан оқиб келувчи дарё.

Саридарё — «сариқ дарё», яъни лойқа сув.

Серб — «кўп сувли».

Бу вариантлардан фақат биттаси — «сирт дарё» сал асослироқ. Бироқ Сирдарёнинг этимологияси жуда мураккаб.

Яқиндагина осетиялик шарқшунос Б. А. Алборов қизиқ бир мулоҳаза айтди: **сармат** — **сарт** — **силис** — **сир** сўзларининг ўзаги битта; булар ҳаммаси шу дарё бўйларида истиқомат қилган сар исмли қабилага алоқадор; дарё номи ҳинд-европача сал (туз) сўзидан олинган — дарё ўзанидан сув йиғиб, этакларида юзаси оқариб туради, яъни Сирдарё — «Тузли дарё» демакдир⁴⁰.

³⁹ А. Абдірахманов, Қазақстандын жер-сув аттары, Алматы, 1959, 96-бет.

⁴⁰ Б. А. Алборов, Этноним «царцат» осетинских нартских сказаний, IV Всесоюзная научная конференция, по иранской филологии (тезисы докладов), Ташкент, 1964, стр. 5—8.

Ленинградлик шарқшунос С. Г. Кляшторний юнон авторлари ва шарқшунос И. Маркварт текширишларидан фойдаланиб, бир мунча маънолироқ топонимик мулоҳазалар айтди:

1. Антик даврда дарё маҳаллий тилда Яксарт деб аталган⁴¹, қадимий эрон тилида «Асл марварид» маъносидаги сўз. Хитой ва қадимий туркий манбаларда айнан таржима (калька) қилиниб, Чжень-чжу-хэ («Асл марварид дарёси») ва Янжу ўғуз (янжу — инжу, яъни марварид) қўлланилган. Юнон манбаларида қисқача Яксарт дейилган.

2. Плиний (1 аср) бу дарёнинг бошқа бир номи борлигидан ахборот берган: «Яксарт дарёсини скифлар Силис деб атайди». Шундай қилиб, Сир — дарёнинг қадимий сак тилидаги номи бўлиб, Силис ва Сир номлари бир-бирига монандир.

3. Сир номи дастлаб дарёнинг қуйи оқимига, Яксарт номи эса ўрта ва юқори оқимига тегишли эди.

4. Сир номи ҳозирги давргача сақланиб қолган ва бутун дарёга тарқалган⁴².

С. Г. Кляшторнийнинг бۇ таҳлиliga биз қуйидагиларни қўшимча қилмоқчимиз:

Ўрта Осиёда **сирмат** қабилалари борлигини юнон тарихчиси ҳам ёзган (Плиний, Табиий тарих, VI, 16, 46); Сир сўзи қabila номи сифатида Тўнуқуқнинг руник ёдгорликларида (VIII аср) ҳам қайд қилинган («Турк сир будун»); Беруний асарларида Сир номи учрамади, аммо Сирдарё бошдан-оёқ Хасарт номи билан аталган. Масалан: «Суткент — Хасарт дарёси бўйидаги шаҳар. Бу дарё Туркистон вилоятида Шош водийсида энг машҳур дарёдир...

Қарият ул-Хадиса — Хасарт дарёсининг қуйилиши ёнида, Хоразм кўли ёнида, Фузлар вилоятидадир» («Қонуни Масъудий», II, 576-бет).

Шундай қилиб: дарё номи сир қабиласи исмидан олинган бўлиб, у энг қадимги маҳаллий помлардандир.

Сўқоқ. Тошкент области Паркент тоғларидаги қишлоқ. Уни «совуқ сув» сўзидан деб айтадилар. Яна: сўқо — қоратупроқ, сўқоқ — кўча, сўқоёр — икки сувнинг қўшилган ери (Ра д л о в, IV, 520, 752) деб изоҳлаш мумкин эди.

⁴¹ Я. Гуломов бу фикрни олдинроқ айтган: Аррнан томонидан фойдаланилган Аристубулнинг изоҳоти Яксарт номининг маҳаллий пом экаплигидан шубҳаланиш учун ўрин қолдирмайди. «Мароканддан Искандар Танаис (Сирдарё) томон йўл олди... Уни, Аристубул сўзларига қараганда, туб жойи варварлар Яксарт деб ҳам атайдилар» (Я. Гуломов, Хоразмнинг сугорилиш тарихи, 37-бет).

⁴² С. Г. Кляшторний, Древнетюркские рунические памятники, Изд-во «Наука», М., 1964.

Аммо сўқоқ сўзининг аниқроқ ва шу жойга мосроқ маъноси бор.

«Сўқоқ — кийик, оқ кийик; сўқоқлиғ тоғ — кийиги бор тоғ» (М. Кошғарий, Девон, I, 221, 457, II, 230 : 280).

«Суқоғ — бир нав буюк кийик» (Радлов, IV, 752).

Табиатан ҳам шундай, бу тоғларда кийик кўп бўлган, Хуллас, Сўқоқ номи — кийик, кийикли жой деган маънода бўлади.

Термиз. Бу энг қадимий номлардан бўлиб, жануб томондаги халқлар томонидан айтилган таромага — «нариёқдаги қишлоқ» сўзларидандир (Овисто ёзувларида бор), яъни Амударёнинг нариги ёғи — шимоли бўлади. Дастлаб **Тармита, Тарамета** деб талаффуз этилган, X асрдан бошлаб Термиз бўлиб қолди.

Тарихда унинг **Александрия, Демитрис, Евкровтедия, Шаҳри Сомоний** каби вақтинча номлари ҳам учрайди.

Тошовуз. Хоразмнинг ғарбида, Туркменистонга қарашли шаҳар. «Тош ҳовуз» сўзларидан олинган.

Туябўғиз. Оҳангарон суви бўйидаги жой, буни «туя халқуми» деб изоҳлаш янглишдир. Чунки бўғиз сўзи «хашак», **бўғиз бермак** — «едирмак» маъносида бўлиб (Радлов, IV, 1652), **туя бўғиз** — «туя ейдиган ўт» демакдир. Албатта, ейдиган нарсанинг томоққа, бўғизга ҳам алоқаси бор бўлади, лекин бу топоним асли хашакдан олинган.

Туямўйин. Сиртдан қараганда «туя бўйни»дек туюлади. Аслида тоғ, дарё ва қумлик жойларнинг тор қисми — йўлаги «туя мўйин» деб аталган. (Радлов, IV, 1660). Туянинг қинғир ва тор бўйнига ўхшатилгани ажаб эмас.

Туятортар. Зарафшондан Жиззахга келтирилган канал. «Туятортар деб номланишидан қурилишда асосий транспорт фақатгина туя бўлганлигини билиш мумкин»⁴³.

Тўйтепа. Бу номнинг асоси — **тўй** мунозара қилиниши мумкин. Турган гапки, «тўй» (свадьба), «тўйқуш» сўзларига даҳли йўқ. Дори ўт ва кулоллар ишлатадиган сопол лойи ҳам «тўй» дейилади. «Сопол гил» деб изоҳлашга бир қадар асос бор. Аммо Маҳмуд Кошғарий бошқача изоҳ берган: «тўй — аскарларнинг турар жойи. Хонтўй — хон аскаргоҳи». Шунга асосланиб, **Тўйтепа** — қалъа тепа, қўрғонтепа, лашкартепа маъносида бўлганлиги эҳтимолга анча яқиндир.

Тўпаланг. Сурхондарёнинг шимолидаги қишлоқ ва дарё. «Тўпаланг» сўзи: чанг ва ёмғир, қаттиқ шамол; қўйлар офати (Будагов, I, 742, II, 397); қўйларнинг кўзи тиниб, ҳа-

⁴³ Я. Фуломов, Жиззах тарихига оид. «Қизил Ўзбекистон», 1963, 3 январь.

лок бўлиш ҳодисаси (Р а д л о в, III, 1047). Охирги икки изоҳ жуда ўринлидир. Ўша дарё водийси ҳақиқатан ҳам чуқур дарали, хатарли сўқмоқ йўллари бўлганидан қўй подалари кўп сирғалиб йнқилган, қирилиб кетган. Шу ҳодиса муносабати билан ҳам Тўпаланг номини олган.

Тяньшань. 19—20-бетларга қаранг.

Устюрт. «Усти текисланган қир»,

Фарғона. Антиқ даври юнон олимлари бу вилоятдан деярли беҳабар қолганлар. Искандарнинг Хўжандгача келгани аниқ, аммо юнонлар ундан шарққа ҳам (Фарғонанинг ичига), шимолга ҳам (Тошкент вилоятига) ўта олмадилар. Шунинг учун бўлса керак, юнонча китобларда қадимий Фарғонанинг тасвири йўқ. Аммо ўша замон хитой маълумотларида Фарғона вилояти Давань деб тилга олинган. Фарғона номининг ўзи очиқ-ойдин ёзилмаган. Фақат илк ўрта аср адабиётидагина бу ном кўрина бошлайди. Хитойчада П о — л о — н а, П о — х а н — н а, Ф е й — х а н деб ёзилгани маълум.

Фарғона номининг маъноси шу чоққача аниқлангани йўқ. Лекин бу ҳақда бир қанча изоҳ, тахмин ва мулоҳазалар бор:

1) қадим замонларда скиф халқи орасида парикан исмли қабила бўлган;

2) ҳинду-санскрит тилида паркана деб кичик вилоятга айтилади;

3) пари — хона, яъни гўзаллар юрти;

4) ботқоқ, зах ер;

5) карвонсарой, меҳмонхона (Р а д л о в, VI, 1923-бет);

6) форсча паранд (арабча фаранд) — «шойи», «ипак» сўзларидан, Фарандхона — «ипакхона»;

7) қадимий эронча «паргона» — тоғ оралигидаги водий, бу сўзни маҳаллий қабилалар ўрганиб олиб, ўз юртларини Фарғона деб юборганлар.

8) «Ҳар хона» сўзларидан олинган: бу ернинг яхшилигини билиб, ҳар жойдан турли қавмлар кўчиб келган, иморат ва экинзорлар барпо қилиб, турғун бўлиб қолган. Хонадонлари ҳаржой-ҳар жойда, тиллари ҳам ҳар хил бўлган. Уларни «ҳар хона» деганлар. Бу сўзлар истеъмолда «Фарғона» бўлиб кетган (Н а ж и б Б а к р о н, «Жаҳоннома», варақлар 26б—27а);

Бу мулоҳазани Ёқут Ҳамавий бошқачароқ изоҳлайди: ҳар хонадан биттадан киши кўчириб келтирилган, шундан «аз ҳар хона» (Ҳархонадан) дейилган, кейинчалик Фарғона бўлиб қолган (Мужам ул-булдон, VI, 364).

9) Тожикистон тоғлари (Туркистон, Зарафшон тизмалари) Фалғар (Парғар) деб аталган, бу сўзнинг «тоғ этаги» деган маъноси ҳам бор, шундан Фарғона номи ясалган (Н. Г. Маллицкий).

10) Паркана — қадимий тожиқ тилида «берк водий» деган сўз. Помирдаги рушон шеvasида «паркана» деб «ҳар тарафи тоғ, бир ёғигина очиқ бўлган водийга айтилади»⁴⁴.

Проф. М. С. Андреевнинг бу изоҳига яна бир далил қўшишимиз мумкин.

Заҳириддин Бобир Фарғона вилоятиги тасвирлар экан, М. С. Андреев айтган рушонча иборани ўзбекча баён этган: «Гирдо гирди тоғ воқеъ бўлубтур. Фарбий тарафидаким... тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғи келаолмас» («Бобирнома», 60-бет).

Бир мулоҳаза. Антик дунё тарихчиларининг маълумотида кўра; «парфияликлар (Жанубий Туркменистон) бир замонлар скифлар орасидан қувилган қабила эдилар, парф сўзи скифча қувилган кишилар демақдир;... уларнинг кийими — тиниқ (ипак) ва бурмалидир;... кўпинча от миниб юрадилар;... парфияликларнинг бирдан-бир кучи — отлиқ аскарлардир;... Давань (Фарғона) билан Аньси (Парфия) шевалари ўртасида анча фарқ бўлса-да, уларнинг тили хийла ўхшаш ва улар гаплашганда бир-бирини тушунадилар»⁴⁵.

Шуларга асосланиб, парф қабиласининг кўп хусусиятлари Фарғонада ҳам бор: яхши отлар, ипак кийим, тил ўхшашлиги. Эҳтимол «Фарғона» номи ҳам Парфиёна — Парфона — Фарғона трансформацияси бўлмаганмикан, деган бир вариант хаёлга келади.

Аммо юқоридаги 11 та изоҳнинг бирортасини ҳам қатъий деб айта олмаймиз.

Яна бошқа изоҳлар ҳам топилар. Фарғона педагогика институтидаги тарихчилар шу масала билан қизиқиб ва шуғулланиб юрганларини эшитганмиз.

Хоразм. 24—25-бетларга қаранг.

Хуббонқўл, кўли Хуббон. Буни Қурбонқўл, Қубонқўл шаклларида янглиш ёзадилар.

Шоҳимардон тоғлари орасидаги бу кўлнинг номи Хубби сўзидан олинган. Бу эса жуда кўхна диний тасаввурга боғлиқ. Хубби деб (исломгача бўлган даврда) сув худосига айтилган.

«Фарғона водийсида Эрхубби ҳақида бир қатор афсоналар сақланиб қолган. Оҳангарон водийсида ҳам Хуббини

---

⁴⁴ Тўла ибораси шундай: «Равнинное место, долина, окруженное со всех сторон горами и имеющая только один вход, через который в нее можно проикнуть». Қаранг: М. С. Андреев, Новые данные по установлению значения слова «Фергана», Сообщение тадж. филиала АН СССР, вып. 24, 1948, стр. 35.

⁴⁵ Древние авторы о Средней Азии, Ташкент, 1940, стр. 116, 117, 122.

хурматлайдилар. Жўшқин Оҳангарон дарёсидан ўтганда одамлар Хуббидан мадад сўрайдилар»⁴⁶.

Чатқол. Шайх Сулаймон Бухорийнинг луғатида: «Нотекис, дара ва юксақ ер, баланд кўтал» деб изоҳланган. Ҳақиқатан ҳам шундай жой. Демак, бу геоморфологик термин бир жойга атоқли от бўлиб қолган.

Чимён. Тошкент тоғларидаги чўққи ва курорт. Русчаси Чимган. Асли ҳам Чимгон: ўтзор, ширин ажриқ, яшил водий деган маънода, (Чим, Чимкентга қиёс қилинг) -гон қўшимчаси «сув»: «дарё» маъносида. Чимгон талаффузда Чимён бўлиб қолган.

Шу билан бирга, тарихда чиймўйин, чимойин исмли қабила ҳам бўлганки, биз Чимгонни унга даҳли йўқдир деб ўйлаймиз.

Чирчиқ. Бобир уни Чир суви деб ёзган. Чир сўзи гуруллаган, бурқираган, тезоқар, шарловуқ, шовуллаган ҳолатга нисбатан ишлатилади. Ҳақиқатан ҳам, бу дарё тез, айниқса юқори қисмида тошдан-тошга урилиб, кўпириб оқади. **Чиқ** — қўшимча бўлиб, кичикликни билдиради. Демак, Чирчиқ — кичкина, лекин шовуллаб оқадиган сув маъносидадир.

Агар бу дарёнинг қадимий номи **Оби Парак** эканлигини эсласак, парак сўзи ҳам учадиган, тезоб маъносида эди. Чир сўзи ўша Паракнинг таржимаси эмасмикан?

Чир сўзи Сир номидан олинган (Сирчиқ — Чирчиқ) деючилар ҳам бор.

Чорвоқ. Шу номли қишлоқ ва водийлар кўп. **Чорбоғ** деб ҳар турли мева дарахтлари ўтқазилган боғга айтилади. Одатда бундай боғнинг ўртасида иморат бўлади ва дарахтлар «тўрт томон»ни эгаллаб туради.

Чордара. Тошкентдан шимолроқда, Сирдарё бўйидаги жой, сув омбори.

У ерда «дара» (жарлик) йўқ, яъни «чордара» — тўрт дара эмас. Балки, илгари хонлик чегарасидаги қоровулхона-миноралар «чордара» деб аталган. Бу ҳам чортоқ сўзига монанд.

Чортоқ. Наманган ёнидаги қишлоқ. Буни «тўрт тоғ» деб изоҳлайдилар, аммо шундай эмас.

Тўрт гумбазли (тўрт тоқиси бўлган) иншоот (арк, қўрғон, қоровулхона) чортоқ дейилган. Баъзан тўрт томон кўриниб турадиган қоровулхоналар (баланд миноралар) ҳам чортоқ деб аталган (русча «чердак» сўзи шунга ўхшаш).

---

⁴⁶ Я. Фуломов, Хоразмнинг суғорилиш тарихи, 31—33-бетларда «Хубби» тарихи муфассал ёзилган.

Демак, Чортоқ деб шу қишлоқ ўртасида бўлган баланд арк, қоровулхона туфайли аталган.

Қарши. XIV асргача Нахшаб номи машҳур эди. «Араблар бу маҳаллий номни Насаф деб ишлатган бўлсалар керак» (В. В. Бартольд, I, 190).

XIV аср бошида Чигатой хони Қепакхон Қашқадарё водийсига ўрнашиб, эски Нахшабдан 2 фарсах нарида ўзига сарой қуриб, уни «Қарши» деб атади.

Тарихий географик адабиётда «Қарши — мўғулча сўз» деб келинади. Холбуки, бу туркий сўздир. «Қарши — шоҳ қалъаси» (М. Қошғарий, Девон, I, 389), «Туркий тилида подшоҳнинг қасрини Қарши дейдилар». (Ҳофиз Абру).

М. Е. Массоннинг фикрича, Қарши сўзини мўғуллар уйғурлардан ўзлаштириб олган ва Қашқадарёнинг марказ шаҳрига берганлар.

Қашқадарё. Областнинг номи Қашқадарё номидан олинган. Қашқадарёнинг номи «Қашқа» сўзидан ясалган. Аммо «қашқа»нинг ўзи нима — аниқ айта олмаймиз.

Қашқа деган қабила бўлганлиги маълум. Аммо дарёнинг табиий хусусиятида ҳам «қашқа»лик бор: Қаршидан кейин «дарё» суви камайиб қолиб, ўзани ола-чалпоқ — «қашқа» ҳолига келади.

Қўйлиқ. Тошкент чеккасидаги жой. Қўй сўзига даҳли йўқ. «Қўйи—дарёнинг қуйиси, туби, текис жойи» (Девон, III). Ҳақиқатан ҳам шундай: Чирчиқ дарёсининг қайирида, паст еридаги бу қишлоқ — «қўйилик», «пастлик» маъносида аталиб, сўнгра Қўйлиқ бўлиб кетган.

Қорабўғозгўл — Қаспийнинг шарқий қўлтиғи, Манқишлоқ Қоратоғ (Сиеҳкўҳ) деб аталган. Шу тоғ ёнидаги бўғоз — Қора тоғ бўғози, қисқача Қорабўғоз бўлган. Қўлтиқ эса Қорабўғоз кўли, туркманча гўл, гёл дейилади, яъни Қорабўғоз пайдо қилган кўлдир.

Қорақум. 28-бетга қаранг.

Қоқшол. Қирғизистон — Хитой чегарасидаги тизма. Русча Қокшаал-тау. Баъзан бунга ўзбекчага Қўкшағалтов шаклида таржима қилганларки, бу тамомила бемаънидир. Қоқшол сўзининг икки маъноси бор: қабила ва ўтин. Қуриб қолган дарахт, ўтин учун кесиб келинадиган эски дарахт, уйғур ва қирғиз тилларида қоқшол дейилади. У тоғнинг хосияти ҳам шу — аҳоли ўтин йиғади.

Тоғ аҳолисини «қоқшоллар» дейилган бўлиши ҳам мумкин.

Қўқон. Бу ном X асрлардан бошлаб китобларга тушган. Хуоқанд, Хуқанд шаклларида ёзилиб келади. Исохонтўранинг ёзишича, унинг Хўқанд деб аталишига сабаб шуки,

Чодак хўжалари у ерга келганда, ўйдим-чуқур ерларни кўришиб, бу ер нима учун ўйдим-чуқурлигини сўраганлар, шунда аъёнлар «хукканд», яъни чўчқалар кавлаган деб жавоб беришган. «Ғаройиби сипоҳ» автори бўлса, бу шаҳар аҳлининг феъл-атвори қандек ширин, мусофирпарвар ва меҳмондўст бўлганлари сабабли «хавокин» (ёқимлик) сўзидан олинган деб ёзади⁴⁷.

Бизнингча, «чўчқалар кавлаган», «ёқимли шаҳар», «қандай ширин» изоҳлари ўринли эмас. Номнинг асоси ху, форманти канд. Охирги сўзнинг қишлоқ, шаҳар маъносида эканлиги шубҳасиздир (қаранг: Қанди бодом, Тошканд). Биринчиси — ху нима?

Ҳозирча бирон луғатда бу сўзнинг аниқ изоҳини кўрганмиз йўқ. Лекин, 1963 йили турколог проф. Андрей Николаевич Кононов билан Фарғона водийсини сайр қилганимизда, у киши «Ху — шамол деган сўз» дедилар. Шунга асосланиб ва Қўқоннинг сершамоллигини билиб, **Хуканд** — «шамол шаҳри», «сершамол шаҳар» деб изоҳлаш мумкин. Албатта, янги маълумотлар топилиши билан шу ёки бошқача изоҳ тасдиқланар.

Ғозгон. Нурота тоғларидаги мраммар кони. «Қазған — ўнқир-чўнқир, сер ёруғ ер. Ерларнинг ёвузи ўнқир-чўнқир ер. Чунки ўтов қуришга ҳам, экин экишга ҳам ярамайди» (Маҳмуд Қошғарий, Девон, 1, 411—412).

Ғозгон районидаги тоғ бағри қазиб ташланиб, ўнқир-чўнқир бўлиб қолганлиги сабабли уни Қазған деб изоҳлаш маъқулдир.

Аммо бухоролик бир қария А. Муродбековнинг айтишича, бир вақтлар ўша ерда кўл бўлган ва ғозлар қўниб турган. Шундан Ғозкон деганлар, ҳозир Ғозғондир.

Ҳиндукуш. Буни баъзан **Хиндиқуш** тарзида хато ёзадилар. **Куш** — тожикча «кушидан» — сўймоқ, қирмоқ. Ривоятларга кўра, бу тоғларда ҳиндулар ҳалок бўлган (совуққа ўрганмаган ҳинд савдогарлари тоғдан ошиб ўтишаётганларида совуқ қотиб қолганларми, бирон жанг бўлганми аниқ эмас). Шундан «ҳиндлар қирилган тоғ» деб аталган, баъзан Хиндукўҳ деб ҳам ёзилган.

---

⁴⁷ А. Жувопмардиев, Кўрсатилган мақола, 30-бет.

ТАРИХИЙ-ГЕОГРАФИК НОМЛАР ИЗОҲОТИ

Ушбу луғатча жуда қисқача бўлиб, революциядан илгариги ўрта оснелик авторларнинг асарларида учрайдиган энг асосий тарихий географик номлар изоҳотидан иборатдир. Рус тилида ишлатилган (Ўрта Осиёга оид) номларнинг баъзилари ҳам олинган.

Луғатни тузишда география, тарих, археология, адабиёт, тил ва, умуман, шарқшуносликка оид китоблардан фойдаланилди.

А

Абу Муслимтепа — Зарафшон дарёси бўйида, Қизилтепа станциясидан шимолроқда, қадимий қалъа вайроналари.

Адоқ (Одок) — 1) Амударё этакларида, Сариқамини ботиғи ёнида бўлган шаҳар; 2) Андижон шаҳрининг бир номи (Шайх Сулаймон луғати, 22-бет).

Авзакий тоғлари — Тяньшань тоғлари.

Авлиёта — ҳозирги Жамбул шаҳри, унинг ёнида бўлган ўрта аср шаҳри Тароз, Талос, Янги.

Абулхон тоғлари — ҳозирги Туркменистоннинг ғарбидаги Болхон тоғлари. Икки тепалиқдан иборат: Кичик Абулхон ва Улуғ Абулхон.

Ажам (Ажамистон) — аслида Эроннинг шимоли ғарбий қисми. Аммо, кўпинча, бутун Эрон маъносида ҳам юритилган. Бу номга Бобир шундай изоҳ берган: араблар Арабистондан ташқаридаги ерларни Ажам деб атайдилар.

Ажойиб — Амударёнинг сўл тармоғи, Каспийга қуйилган сой, туркманларда шу ном билан аталган. Эҳтимол Ўзбўй, эҳтимол қадимий Аму.

Айла — Қизил денгиз шимолида бўлган шаҳар ва қўлтиқ (Ақаба қўлтиғи).

Айртом — Термиздан 18 км шарқдаги қадимий шаҳар харобалари.

Александрия Эсхата (Чекка Александрия) — Хўжаанд шаҳрининг дастлабки грекча номи. Александрия-ам-Танаис (Танаисдаги Александрия) деб ҳам аталган.

Алон (Олон) — Шимолий Қавказ, Волга этаклари, қисман Қозогистоннинг Каспий бўйлари шундай аталган.

Амул — 1) Чоржўй шаҳрининг қадимги номи (Амули Жайхун); 2) Шимолий Эронда, Каспий денгизидан 20 км жануброқдаги қадимий шаҳар (Амули Табаристон).

Амуя — 1) Амул (Чоржўй) шаҳри; 2) Оби Амуя — Амударё.

Амул дашти — Қорақум чўли.

Андалус — Испания, умуман Пиреней ярим ороли. Испаниянинг жанубий қисми ҳозир ҳам Андалузия деб аталади.

Андижон тоғлари — Қашқар билан Фарғона орасидаги тоғлар (Ғиёсиддин наққош, Бобир).

Андугон — Андижон шаҳри.
Андхўй — Шимолий Афғонистондаги шаҳар. Турлича ёзилади: Андхуд, Аннахуд, Андхой, Антхуд, Нахўз, Нухуз, Нахуд, Анхуз.
Анов — Ашхободдан 12 км шарқдаги қадимий шаҳар вайроналари.
Антиох денгизи — Орол денгизи.
Аранг — Амударёнинг қадимий номларидан бири.
Арангқир — Устюртнинг шарқий қирлари. умуман Устюрт.
Арз ул-Муқаддасия — Фаластин ери, Қуддус (Иерусалим) шаҳри.
Арафот — Арабистонда, Макка ёнидаги тепалик ва майдон.
Арбинжон — Зирабулоқ ёнидаги қадимий қалъа.
Арж — Арис шаҳри.
Аррон — Озарбайжон жануби шарқидаги қадимий давлат, Албания, Аракс ва Кура дарёларининг этакларида бўлган.
Арқуқ — Сирдарёнинг чап соҳилида, Туркистон шаҳри рўпарасида бўлган ўрта аср қалъаси.
Астробод — Эронда, Каспий денгизининг жануби шарқий томонида, денгиздан 40 км берида, Алишер Навоий бир неча йил яшаган шаҳар. Ҳозирги Гургон шаҳри.
Астробод денгизи — Каспий денгизи.
Афросиёб — Самарқанд ёнидаги қадимги шаҳар харобалари.
Афшина — Абу Али ибн Сино туғилган шаҳар. Бухоро область Пешку райони Деҳча қишлоқ советига қарашли Исфана қишлоғи.
Ахси, Ахсиқат — Сирдарёнинг ўнг қирғоғида, ўрта асрларда машҳур бўлган шаҳар. Бобир замонида Фарғона вилоятининг пойтахти эди. Ҳозир Андижон область, Тўрақўрғон районидаги Ахси қишлоғи. У ерда қадимий аркнинг харобалари қолган.
Ахсисак — ўрта аср Қарки шаҳри. Амударёнинг икки қирғоғида бўлган. Унинг ўнг қирғоқ қисми Ахсисак, чап қирғоқ қисми Замм дейилган.
Ашнас — Сирдарёнинг чап соҳилида, Қизилқум тарафда, дарёдан 25 км наридаги ўрта аср шаҳари.
Аччиқ денгиз — Орол денгизининг бир номи.

Б

Бадахшон — Помир тоғлари райони, ҳозирги Тожикистоннинг шарқий қисми, Афғонистоннинг шимоли шарқий қисми.
Бадахшон гузари — Амунинг юқори оқимида Пархор ёнидаги кечик, гузар.
Бадахшон шаҳри — Шимолий Афғонистонда. Файзобод шаҳри ёнида бўлган ўрта аср шаҳри.
Бадзарубайн — Байканд шаҳрининг энг қадимий маҳаллий номи (Беруний).
Байканд. Қаранг: Пайканд.
Байтул Муқаддас — Қуддус шаҳри (Иерусалим).
Бактра — Балх шаҳрининг қадимий номи.
Баланжар — хазарлар пойтахти, Кавказда, Дарбанддан шимолроқда бўлган.
Балосоғун (Баласағун) — Қирғизистонда, ҳозирги Тўқмоқ ёнидаги, X—XI асрдаги машҳур шаҳар. Мўғуллар босиб олгандан сўнг Ғубалиқ («Яхши шаҳар») деб ном берилган.
Балх — Шимолий Афғонистондаги қадимий шаҳар, ҳозир вайроналари қолган. Унинг ёнида янги шаҳар — Вазиробод барпо этилди. Балхни «Уммаг ул-Мадина» — «Шаҳарлар онаси» деб аташган.
Балх дарёси — Амударё баъзан йу ном билан аталган.
Бангола — Бенгалия, Ҳиндистоннинг шарқий қисми, Ганг дарёсининг этаклари.

Банокат (Бинокат)—Сирдарёнинг ўнг қирғоғида, Оҳангарон сувининг қуйилиш жойида бўлган ўрта аср шаҳри. Кейинги номи Шохруҳия.

Банокат дарёси—Сирдарё.

Барак—қаранг: Парак.

Барбар денгизи—Ҳинд океанининг бир қисми, Адаи қўлтиғи, Со-малл ёнидаги денгиз.

Баргин Фароҳ—Қоракўл ёнидаги кўл. Маъноси «Катта ҳовуз».

Бароқ кўҳ—Ўшда, ҳозирги Тахти Сулаймон тоғининг асли номи («Бобирнома»).

Барсон—Иссиқкўл жанубидаги ўрта аср шаҳри. Барсхон ҳам ёзи-лади. Қуйи Барсхон—анча ғарбда, Тароз билан Қулон ўртасида бўлган.

Барчаликент—Сирдарё бўйида, Жанд билан Сигноқ ўртасида, Ян-гиқўрғон шаҳрининг руларасида, чап соҳбадаги эски шаҳар. Номлари: Баркент, Барчинликент, Барчин.

Бахтариёна (Бақтриёна)—Амударёнинг ўрта ва юқори оқимидаги Жанубий Ўзбекистон ва Шимолий Афғонистондан иборат қадимий ви-лоят. Пойтахти Балх бўлган.

Бахар, Вихара—Бухоронинг дастлабки номларидан бири.

Баҳри Азим—океан; Ҳакимхон Тўра Шимолий Муз океанини шун-дай атаган.

Баҳр ул-Абвоб—«Дарвоза денгизи», яъни Қаспий.

Баҳр ул-Аъзам—Нил дарёси; Ҳинд океани.

Баҳри Ахмар—Қизил денгиз.

Баҳри муҳити Кабир—Улуг океан, Тинч океан.

Баҳри муҳити Атлоси—Атлантика океани.

Баҳри муҳити Ҳинди—Ҳинд океани.

Баҳри Шимол—Қора денгиз.

Баҳри Хазар—Қаспий денгизи. Унинг шимолида хазар қабилалари яшаганидан, Хазар денгизи дейилган.

Бағдод дарёси—Дажла сувининг номи.

Бейстун, Беҳистун—Эронда, Ҳамадон билан Қирмоншоҳ орасидаги тоғ номи.

Беклиг, Беклиги—Қирғизистон билан Қозоғистон чегарасида, Қас-тек довони ёнида бўлган шаҳар.

Бетик, Бигик—Зарафшоннинг этакларида, Амуга яқин бўлган қишлоқ.

Бешбалиқ—Ғарбий Хитойда, ҳозирги Гучэн ёнидаги Жилосар ха-робалари.

Бешқалъа—XVII аср авторлари жанубий Хоразмни шундай деб атаганлар. Бешқалъа—Беш шаҳар, беш истеҳком демакдир. Қот, Урганч, Ҳазорасп, Хонқа, Қўнғирот, маркази Хива.

Бижин—Хитой пойтахти Пекин. Бсжуи. Бейжин шаклида ҳам ёзилган.

Бинкат—Тошкент шаҳрининг бир номи.

Биском—Писком дарёси.

Бишкент (Бешканд)—Жанубий Тожикистонда, Қабодиён қишлоғи ёнидаги кўҳна работ.

Боб ул-Абвоб—Қаспий денгизининг ғарбидаги жой, Дарбанд (қа-ранг).

Бобикўҳ—Боку шаҳри, баъзан Бодкуба дейилади.

Бобил—ҳозирги Бағдод ёнида бўлган қадимий шаҳар. Фрот дарё-сининг икки соҳбаида бўлган. Ҳозир харобазор. Унда машҳур Буржи Бо-бил—баланд миюра бўлган.

Бободарғон—Дарғонота қишлоғи.

Бовард (Обивард)—илк ўрта аср шаҳри. Ҳозирги Ашхободдан 120 км жануби шарқда, Ашхобод билан Қаахка (Қаҳқа) ўртасида, тоғ этагида бўлган.

Бодғис (Бодхиз) — Шарқ географларининг асарларида Ҳирот билан Сарахс оралиги, кейинчалик Афғонистон билан Туркманистон чегарасидаги Қорақумнинг баландроқ қисми шу ном билан аталиб кетди. Бу ерда Бодғис шаҳри ҳам бўлган. Бодғиз сўзининг «сершамол», шамолгарўпара деган маъноси ҳам бор.

Помир — баъзан Помир шундай ёзилган.

Боми дунё — Ўрта Осиёнинг жануби шарқидаги энг баланд тоғликлар ана шундай («дунё томи») деб аталган. Асосан Помир тоғлиги шунга тўғри келади. Бироқ «боми дунё» сўзи Помир номининг луғавий маъноси эмас.

Ботқоққум — Амударё билан Бухоро оралигидаги чўл, Қизилқумнинг жанубий қисми.

Боғи Зоғон — 1) Ҳирот шимолидаги бир боғ; 2) Самарқандда бўлган боғ.

Бужа (Бужак) — Мисрда, Қизил денгиз билан Нил оралигидаги Нуба чўлида, зумрад конлари бўлган қадимий вилоят.

Бузғолахона — Бойсун тоғларидаги Темир Дарвозанинг маҳаллий номи. «Ёввойи эчкилар макони» деган маънода.

Булукия — Хоразмнинг ғарбида бўлган шаҳар.

Булғор — X—XV асрларда Волга бўйидаги шаҳар ва давлат. Қозон шаҳридан жануброқда бўлган.

Бумижкат — Бухоро шаҳрининг қадимги, араблар давридаги номи, «Шоҳнома»да учрайди.

Бунжикат — Уратепа ёнидаги қадимий шаҳар. Истравшан маркази.

Буттамон (Бутмон, Буттам, Батмон) — ҳозирги Тожикистон тоғларининг ғарбий қисми, Уратепадан то Вахш водийсигача бўлган Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор тоғлари; Буттамон тоғ вилоятининг шимолий қисми Фалғор ва Масчо бўлган.

Бухария — эски рус китобларида Ўрта Осиё ерлари Бухария деб ёзилган.

Бухоро дашти — Қизилқум чўлининг бир номи.

Бухоро дарёси — Зарафшон.

Бўкли — қадимий туркий ёдгорликларда Шимолий Корея давлатининг номи.

Бўнтус — грекча Понтос, Қора денгиз.

В

Вазир — Амударё этакларида, Қўҳна Урганчдан 60 км чап томондаги кўҳна шаҳар, Устюртнинг жанубий четида, Чинк ёнбағрида жойлашган эди, ҳозирги Девкескакалға вайроналари. Европалик автор Жекинсоннинг китобида Селлизор деб ҳам ёзилган.

Варахша (Фарахша) — Бухородан 30 км шимоли ғарбдаги қадимий шаҳар харобалари.

Варволиз (Валволиж) — Шимолий Афғонистонда, Қундуз шаҳри ёнидаги жуда қадимги шаҳар, Тўхористон пойтахти.

Варданзи — Бухоро атрофида, ҳозирги Шофиркон районидаги қадимги шаҳарча.

Варожайхун — Мовароуннаҳр, Жайхун дарёсининг нари ёғи (шарқи) маъносида.

Варозруд — Амунинг шарқ томони, Мовароуннаҳрнинг маҳаллий номи.

Васиж — Тошкентдан шимолда, Сирдарё бўйида бўлган бир қишлоқ. Утпор шаҳрининг чеккаси. Абу Наср Форобийнинг ватани.

Вахш (Вахшоб) — Тожикистондаги дарё, Амуннинг ўнг irmoқларидан бири, Сурхоб.

Вашгирд — Тожикистонда, Вахш билан Қофирниҳон орасида, дарё бўйидаги Файзобод райони Саримзор қишлоғи ёнида бўлган шаҳар.

Вағанзи — Бухоро областида Қизилтепадан 6 км нарида, Зарафшоннинг чап томонидаги вайроналар.

Вағзи вилояти (Вағизия) — ўрта асрда Фарғона водийсининг шимоллий қисми, баъзан бутун Фарғона водийси.

Ваэжжа — қадимий форси манбаларида шимолдаги мамлакат — Хоразм шундай аталган.

Верний — Олмаота шаҳрининг XIX асрда қўйилган номи.

Винкент — Сирдарё соҳилида, чап қирғоқдаги қадимий шаҳар.

Воқвоқ ороллари — VII асрда тилга олинган афсонавий орол. Дунёнинг бир четида деб тахмин қилинган. Баъзи авторлар: Хитойда воқ-воқ дарахти бор, унда ҳар йили мева ўрнида қизлар ўсиб чиқади, деб ҳам ривоят қилганлар. У қаер эканлиги ҳалигача аниқ эмас. Баъзи шарқшунослар буни Япония бўлса керак дейдилар, баъзилари — ё Мадагаскар, ё Суматра ороли дейдилар. Идрисийнинг дунё картасида Африканинг энг жанубига Арз ул-Воқвоқ деб ёзилган, унинг ёнида Суфола ва Занж исми жойлар ҳам бор. Демак, Идрисийча, Воқвоқ ҳозирги Мадагаскарга тўғри келади.

Эҳтимол, Япония (японча «Ва Коку» — «бизнинг мамлакат» деган сўз) ва ҳам Мадагаскар Воқвоқ деб аталгандир. Илгари ота-боболаримиз оғзида «воқвоқ ёнғоғи» деган ибора бўларди, кокос ёнғоғи шундай деб ҳам аталган.

Г

Ганжа — Озарбайжондаги Кировобод шаҳрининг илгариги номи.

Гарчистон — қаранг: Гарчистон.

Гиркан денгизи — Каспий денгизи. У Веркан, Ҳиркан ҳам дейилган.

Гувалёр — Аградан жануброқдаги тарихий шаҳар, Гвалиор.

Гужарот — Ҳиндистоннинг ғарбида, Катхиявар ярим ороли атрофидаги ерлар. Ҳозирги Аҳмадобод, Барода ўрнидаги қадимги вилоят.

Гузгон — қаранг Жузгон.

Гулзаррион — Сирдарёнинг энг қадимги номларидан бири.

Гурганж (Гурганжия) — Кўҳна Урганч шаҳри XIII асргача шундай деб аталган.

Гуржистон — Грузия.

Гургон (Гўргон) — Каспий денгизининг жануби ғарбий бўйидаги вилоят ва шаҳар (Эрон). Бошқа номлари: Журжон, Астробод.

Д

Дабусия (қалъаи Дабусий) — Ўзбекистонда, Зияддин темир йўл станцияси ёнидаги қадимий қалъа.

Давань — Фарғона водийсининг хитойча номи.

Дажла — Ироқдаги Дажла дарёси, русча Тигр.

Дайлам — Дайламон ҳам дейилган. Каспий денгизининг жанубий ва жануби шарқий соҳилида, тоғ этаги.

Дайлам дарёси — Гургон дарёси, Каспийнинг жануби шарқий бурчагига қўйилади.

Дайлам денгизи — Каспий денгизи.

Дайтъя — Зарафшоннинг энг қадимги номларидан бири.

Дарбанд — 1) Бош Қавказ тизмасининг этаклари билан Каспий денгизи ораллигидаги қадимий девор ва истехкомлар. Ҳозирги Доғистондаги

Дарбанд шаҳри ёнида; 2) Ўзбекистоннинг Бойсув районидаги тор дарали жой — Дарбанд. Унинг ёнида Темир Дарвоза номли дара бор.

Дарбанд денгизи — Каспий денгизи.

Дарвоз — Жанубий Тожикистондаги баланд тоғлик вилоятининг тарихий номи.

Дарёча — асли «кўл» деган сўз. Зарафшоннинг манбаларидаги Искандаркўл баъзи китобларда шу ном билан аталган.

Дашти Барака — Ғарбий Қозоғистон далалари.

Дашти Хазар — Шимолий Кавказ даштлари.

Дашти Хожӣ Тархон — Каспий бўйи пасттекислиги.

Дашти Ўзбек — Сирдарё билан Урал тоғлари ораси, Каспийнинг шимолий текисликлари шундай умумий ном билан аталган. (Х у с а й н, Бадои ул-вақон).

Дарё бўйи — хоразмлик ўзбек авторлар Қорақумнинг чегараларини учга бўлганлар 1) тоғ бўйи — Копетдоғ, Хуросон томон; 2) қум қисми ва 3) дарё бўйи — Аму бўйлари, Хоразм, Урганч.

Дарқаро (Дарғара) — Ҳиротнинг бир қисми.

Дашти Қипчоқ — Волга билан Балхаш оралигидаги дашт, Қозоғистоннинг ғарбий, марказий ва жанубий қисми Сирдарёдан то Жанубий Россия даштларигача ёйилган кенг текисликлар ҳам Дашти Қипчоқ деб юритилган. Араб сайёҳи ибн Баттута Волга билан Қрим оралигини ҳам Дашти Қипчоқ деб атайдди; умуман, Дашти Қипчоқ икки қисмдан иборат: шарқий қисми Қозоғистон, ғарбий қисми — Волга билан Днепр оралиги.

Ҳатто «Таворихи гузидаи нусратнома» асарида «ўрус, бошқирт, си-бир, черкас» ва бошқа халқларни ҳам қипчоқ вилоятига қўшган. Русча Половецкая степь. В. В. Бартольднинг аниқлашича, Дашти Қипчоқ номи XI аср ўрталаридан тилга олинган.

Денгиз — Орол денгизи маҳаллий аҳоли тилида, кўпинча шундай дейилган.

Деҳистон — Каспий денгизининг жануби шарқий қисми, Атрек дарёси водийси, Чикшилар райони, Каспий билан Капетдоғ оралиги (Машҳади Мисрийн райони). Уша ерда Работи Деҳистон — гузлар чегарасидаги қалъа ҳам бўлган.

Дибажат — Ҳинд океанидаги Мальдив ва Лаккадив ороллари.

Дива-Маҳал — Мальдив ороллари, Ҳинд океанида.

Дибажат ад-Дум — Ҳинд ва Тинч океанидаги майда оролларнинг умумий номи (Лаккадив оролларида то Япониягача). Лекин, кўпинча, Ҳинд океанидаги Лаккадив ва Мальдив ороллари шундай деб аталган.

Диёру Мисрия — Миср.

Дизак (Диззак) — Жиззах шаҳри.

Диловар — Ҳинд дарёсининг шарқ томонида, 29-шимолий параллель ва 71-шарқий меридиандаги шаҳарча.

Домиёт — Мисрда, Нил дарёсининг Ўрта денгизга қуйилишдаги ўнг тармоғида бўлган шаҳар. Ҳозирги Порт-Саидга яқин.

Дор ул-Омон — «Омонлик уйи» деган сўз: 1) Хўрмуз шаҳрини шундай деб атаганлар; 2) Афғонистонда, Қобул чеккасидаги сарой.

Дор ус-Салом — Бағдод шаҳрининг бир номи.

Дор ус-Саодат — Истанбул шаҳрининг номларидан бири.

Дор ул-Халофат — «Халифалар уйи», Бағдод шаҳри.

Е

Еттисув (Жеттисув, Семпречье) — Қозоғистоннинг шарқий қисми, Арис дарёсидан Иртишгача, Балхашдан Тяньшанга қадар. Етти дарё: Или, Қоратол, Баян (Боён), Оқсув, Ленса, Босқон, Сарканд.

Ёттишаҳар — Ғарбий Хитойдаги Олтишаҳар ва Янги Ҳисор шаҳрининг умумий номи.

Ёттиқум — Қорақум чўлининг шимоли шундай аталган. Форсча «Ҳафт реги Хоразм» — Хоразмнинг етти қуми.

Ёйиқ (Жойиқ) — Урал дарёсининг маҳаллий номи. Русча Яик. Император Екатерина II Жойиқ бўйидаги пугачевчи казакларнинг халқ қўзғололини бостиргандан кейин махсус фармон билан («Қўзғололини хотирадан чиқариш мақсадида») «Жойиқ» номи «Урал» деб ўзгартирилди, яъни дарё ҳам тоғ номи билан аталадиган бўлди.

Ёмонқалъа — Орск шаҳрининг XVIII—XIX асрдаги қозоқча номи.

Ёнчу — қаранг: Янжу ўғуз.

Ж

Жабалиториқ — (Жабал ат-Ториқ) — Гибралтар бўғози. Уни ҳалижи Рум, Боб ул-Асвоқ ҳам деганлар. Беруний картасида Зуқоқ деб ёзилган. Баъзан Сита бўғози дейилган.

Жабали Қамар — Ой тоғлари. Қадимги ва ўрта аср географларининг тасаввурича, Нил дарёси шу тоғлардан бошланади. Бу тоғ Хоразмий ва Бёруний чизган дунё карталарида Африканинг жанубида кўрсатилган.

Жазира — Ироқнинг шимолий қисми, Шимолий (Юқори) Месопотамия.

Жайхун — 1) умуман, «дарё» деган сўз; 2) машҳур дарёлар — Аму, Сир, Фирот, Дажла — Жайхун деб аталган: Жайхуни Чочий — Сирдарё, Жайхуни Хоразм — Аму; 3) аксар ҳолда Амударё — Жайхун номи билан машҳурдир.

Жалолоий кўли — Ҳиндистонда, Аградадан шимолда, ҳозирги Алигарх шаҳрининг шарқ томонидаги жой.

Жан — Искандаркўлнинг илк ўрта асрдаги номи.

Жанбалиқ — Ғарбий Хитойдаги илк ўрта аср шаҳри, ҳозирги Манас ўрнида бўлган.

Жарун — Хўрмуз шаҳрининг бир номи.

Жанд — Сирдарёнинг қуйи оқимида, Қизилўрда рўпарасида, Қизилқум чеккасида бўлган ўрта аср шаҳри, ҳозирги Жанқалъа харобалари.

Жанд кўли — Орол денгизи.

Жаҳудон (Яхудия) — Шимолий Афғонистондаги қадимий шаҳар, Маймана ёнида бўлган.

Жибал — Эроннинг жануби ғарбий, тоғлиқ қисми, қадимги Индия.

Жидғал (Жадғол) — Чатқол дарёси, баъзан, Талос дарёси.

Жил — Иссиқкўл ёнидаги Бўём дарасининг бир номи. Маъноси «Қопчиғай», «тоғ жой» демакдир.

Жилон (Жил) — Филон, Гилон, Каспийнинг жанубий соҳили.

Жирт — Зарафшон дарёсининг X асрдаги номларидан бири.

Жисомир — Ҳиндистоннинг энг ғарбида, Тар чўлидаги Жайсалмер.

Жобарқо (Жобалсо) — қадимий афсонавий ороллардан бири. Маҳмуд Қошғарий ўз картасида уни Япония ўрнида тасвирлаган.

Жова (Жоба) — Ява ороли.

Жож (Чоч, Шош) — Тошкент шаҳри ва вилояти.

Жом (Жем) — Эмба дарёси.

Жон — Зарафшоннинг бир номи.

Жуди тоғи — аслда шимолий Арабистондаги тоғ. Кейинчалик Арманистондаги Масис тоғи шундай деб аталди. Афсоналарга кўра, бу — Цуҳ алайҳиссалом чўққисидир. Ҳозир Арарат номи билан маълум.

Жузжон (Жузжонон) — Афғонистон шимолдаги вилоят, Мурғоб билан Балх оралиги. Шибиргон шаҳри шу ерда.

Жул (Джунль) — Фрунзе шаҳри ёнидаги қадимий қалъа харобалари.
Журжон — Гургон вилоятининг арабча номи.
Журжон денгизи — Каспий денгизи.
Журжония — Гурганж шаҳри, Кўҳна Урганч.
Журжония кўли — Орол денгизи.
Журжон ва Журжония — иккалови икки жой. Аммо, баъзи китобларда, хусусан, европалик авторларда бу иккала ном аралаштириб юборилган.

3

Забаж (Зобаж) — ҳозирги Индонезиянинг гарбий ороллари Суматра ва Ява ўрта асрларда умуман Забаж деб аталган. Забаж — санскритча ном. Жавака — арабча.

Забўлистон — Афғонистонда, Ғазни шаҳри ва унинг гарб томонидаги қадимги вилоят.

Зайла — порт, Боб ул-Мандаб бўғозининг жанубида.

Залтикент — Тошкент области Заингота яқинида бўлган ўрта аср шаҳри.

Замахшар — Хоразмда, Қорақум чегарасида, Тонновузнинг Тахта райони ерида бўлган ўрта аср шаҳри. Змухшир, Зумукшир деб ҳам ёзилган.

Замм — Қарки шаҳри; шу ердаги гузар (кечик), Қаркининг чап қирғоқ қисми.

Замм вилояти — Амударёнинг Қаркидан жанубдаги қисми, Андхўй, Маймана атрофлари.

Занжибор (Заингибор) — Африканинг шарқий соҳилидаги орол. Аммо кўпинча шу орол теварагидаги вилоят Занжибор деб аталган.

Зардак (чўли Зардак, дашти Зардак) — Амударё билан Ҳирот оралигидаги чўл, Қорақумнинг жануби шарқий қисми, Бодгис қирларининг шимолӣ тарафи.

Зарнуқ — Арис станцияси ёнида, дарёнинг чап томонида бўлган эски шаҳар.

Зафар қалъаси (қалъан Зафар) — Афғонистон шимолда, Панж дарёсига яқин ўрта аср қалъаси, Бадахшоннинг пойтахти бўлган.

Зарбод — Суматра оролининг шарқий вилояти.

Зулкифл — Қалиф шаҳрининг ўнг қирғоқ қисми.

Зуқоқ — Ўрта денгиздан Атлантика океанига чиқадиган йўл (арабча «канал», «бўғоз»). Гибралтар бўғози (Беруний картасида учрайди).

Зугар — Ўлик денгиз, Йордания билан Исроил чегарасида.

И

Ибир-Сибир — Ғарбий Сибирь ерларининг XIII асрдаги номи (Рашидиддин).

Идил (Атил, Эдил, Этил, Итил) — 1) Волга дарёсининг номларидан бири. Асосан, унинг ўрта ва қуйи оқими шундай деб аталган; 2) ҳозирги Астрахань шаҳри ёнидаги ўрта аср шаҳри, хазарлар пойтахти.

Икки ўкуз — Қозоғистон шарқидagi Толдиқўрғон ваҳри ўрнида бўлган илк ўрта аср шаҳри. Қадимий туркий ёдгорликларда ва Маҳмуд Қошғарий картасида учрайди.

Икки Сув ораси — Фарғона vodiёсининг шарқий қисми, Норин ва Қорадарё орасини.

Тожиқча **Миёни Рудон**.

Ила (Ило) — 1) Ила дарёси; 2) шу дарё бошларидаги илк ўрта аср шаҳри, Фулжа ёнида бўлган; 3) Ила шаҳри атрофидаги ўлка.

Илоқ — Ўрта Осиёдаги бир неча жойнинг номи: 1) Оҳангарон дарёси

ва водийси, Айлоқ ҳам дейилган; 2) Тошкент билан Фарғона оралигидаги тоғлик район; 3) Тожикистонда, Душанбадан шимол шарқдаги сой, оби Илоқ (ҳозир Элак ёзилади) ва жой (Қалъан Дашт).

Илоқ тоғлари — Қорамозор тоғлари.

Инжил — Ҳирот шаҳридаги анҳор. Унинг бўйида Навоий ажойиб би-полар қурдирган эди.

Ироқ — тарихда аксари ҳозирги Ироқ билан Эроннинг ғарбий қисми, баъзан, бутун Эрон, Ироқ деб аталган. Озарбайжон ҳам Ироқ номи тар-кибида тилга олинган.

Гулбадан бегим «Хумоюннома»да Ироқ сўзини Хуросон номи билан галма-галдан ишлатади, бир маънодаги ерлар деб билади. Ҳатто, Ҳирот шаҳри Ироқ маркази маъноснда ҳам ишлатилган.

Ироқайн — Икки Ироқ; Ироқи Араб ва Ироқи Ажам.

Ироқи Араб — Ироқнинг ўзи, Месопотамия, кўпинча, Бағдоддан жанубдаги қисми, Бобил вилояти.

Ироқи Ажам — Эроннинг шимол ғарбий қисми, гоҳо бутун Эрон.

Ироқ дарвозаси — Ҳиротнинг ғарбий дарвозаси шундай деб аталади.

Испиҷоб — Сайрам шаҳрининг қадимги номларидан бири. Бошқа номлари: Маднат ул-Байзо, Ҷрунқент, Исбиҷоб, Исфяҷоб шаклларида ҳам ёзилган.

Испиҷобнинг вайроналари Сайрамдан 35—40 км жануброқда, Бекларбек қишлоғи ёнида бўлса керак, деган тахминлар ҳам бор.

Истанбул денгизи — Қора денгизнинг номларидан бири.

Истиравшан — қадимги Усрушона, Уратена вилояти.

Ихтиёруддин — Ҳирот шаҳрининг қалъаси, арки.

Игражорт — Тяньшань тоғларининг маркази, энг баланд қисми («Ху-дуд ул-олам» китобида).

К

Қадар — Сирдарё бўйидаги Фороб вилоятининг бир шаҳри.

Қайкубод — Қабодиён ёнидаги қадимги харобалар.

Қалҳот — Арабистон ярим оролининг шарқдаги порт, Масқат ёнида.

Қанбоят (Қунбоят) — Ҳиндистон ғарбидаги Қамбей.

Қандибодом — Қонибодом шаҳрининг асл номи.

Қанга (Қанқа) — 1) Сирдарёнинг бир номи («Шоҳнома»да), дарён Қанга; 2) Оҳангаронинг қуйи оқимида, Қорасувнинг қуйиллиш жойида бўлган қадимий шаҳар.

Қангуй — «Қанг» номига қараган.

Қарбало — Ироқда, Ҳирот водийсидаги тарихий шаҳар. Шна мазҳа-бининг зиёратгоҳ шаҳри.

Қаркўҳ — Қарки шаҳри.

Қаспийна — ҳозирги Озарбайжонда, Кура ва Аракс дарёлари орали-гида бўлган қадимий давлат.

Кем дарёси — қадимий туркий манбаларда Енисей дарёсининг номи.

Кеш — Шаҳрисабз ва Қитоб.

Кешруд — Қашқадарё.

Қимор (Қамар) — Қхмер, Қамбоджа, Ҳиндихитой ярим ороли.

Қирополь — Қир шаҳри, ҳозирги Ҷратенага яқин қадимий жой.

Қаликут — Ҳиндистоннинг жануби ғарбий соҳилидаги порт, ҳозирги Қожикод. Ҷрта аср охириларида дунёнинг энг катта портларидан бўлган.

Қомед тоғлари — Ҳисор тоғлари, Помир тоғлари.

Қониғил — Самарқанд ёнида бўлган кенг майдон. Темур, Бобир ва бошқа саркардалар шу майдонда ҳарбий кенгашлар ўтказишган.

Қониюот — Жанубий Фарғонада, Исфара ёнидаги ёр, қадимий кен.

Кот (Кат) — Амударёнинг ўнг соҳилидаги шаҳар. Хоразмнинг қадимги пайтахти. Унинг номлари: Хоразм, Фил, Қос, XIX асрда Шоббоз (Шайх Аббос Вали) дейилган. Ҳозир Беруний райони.

Кофиристон — Афғонистоннинг шарқий, тоғлиқ вилояти, ҳозирги номи Нуристон.

Курдор (Кардор) — Орол денгизининг жануби шарқий соҳили, Амударё билан Сир этаклари оралиги.

Кушония — 1) Наманган ёнидаги Косонсой райони шундай аталган; бу — Кушони Фарғона; 2) Зарафшон водийсидаги I—II аср давлати, бу — Кушони Сўғд. Умуман кушон — қабила номи.

Кўсарой — Самарқанд шаҳридаги ҳокимлар саройи.

Кўча денгиз — Балхаш кўлининг бир номи. Муҳаммад Ҳайдар мирза, шундай деб атайди.

Кўҳак — Самарқанд чеккасидаги теңалик, Чўпонота.

Кўҳак дарёси — Зарафшон дарёси.

Кўҳи Ҳайбар — қаранг: Ҳайбар.

Кўҳи Қоф — Қоф тоғи (қаранг).

Кўҳна Урганч — Хоразм воҳасида, ҳозирги Тошовуз областидаги қадимий шаҳар вайропалари. Унинг номлари: Журжония, Гурганч. Кўҳна Урганч номи XVII асрда, Янги Урганч (ҳозирги Урганч) қурилгач, пайдо бўлган.

Л

Ланка ороли — Цейлон ороли.

Ланкаболис — Ҳинд океанининг Никобар ороллари.

Лор денгизи — Арабистон денгизи, Ҳиндистон ярим оролининг ғарбий томони.

Лубнон — Ливан, Урта денгизнинг шарқий соҳили.

М

Мадинат ус-Салом — Бағдоднинг эски қисми, баъзан бутун Бағдод.

Мадания — Амударё этакларида, чап соҳилда, денгизга яқинроқ бўлган ўрта аср шаҳари.

Маздахқон — Хоразмда бўлган ўрта аср шаҳри. Харобалари Хўжайлидан 8 км жануби ғарбда.

Майла (Мела) гузари — Амударёнинг юқори оқимида, Вахшнинг қуйилиш жойидаги машҳур гузар, кечик. «Майлах — Паттакесар гузари» (Термиз ёнида) деган фикр ҳам бор.

Маймурғ — 1) Самарқанд жанубидаги қадимий вилоят, Сўғднинг бир қисми; 2) яна бири Жайхун бўйида бўлган — Маймарғ.

Макрон — ҳозирги Арабистон денгизининг шимолий соҳили шундай деб аталади. Шарқий қисми Покистонда, ғарбий қисми — Эронда.

Малату денгизи — Жанубий Хитой денгизи.

Малик дарвозаси (дарвозаи Малик) — Ҳиротнинг шимолий дарвозаси. Мансура — Ҳинд дарёси этагида, араблар қурган шаҳар. Ҳозир харобалари қолган.

Манқишлоқ — Қаспий бўйида, ўнг соҳилдаги ярим орол. У Монғишлоқ, Монқишлоқ шаклларида ҳам ёзилган.

Марв — Марв шаҳри (Туркманистон), баъзан, «Марви Шоҳижон» деб ёзилган. Баъзан «Шоҳижон» сўзи «шоҳи жаҳон» деб ҳам шарҳланади. Бу шаҳарнинг географик ўрни бир неча марта ўзгарган. Қадимий Марв — Гавурқалъа ўрнида, XI асрда Султонқалъа ўрнида, XV асрда

Байрамали ўрнида бўлган. Ҳозирги Мари эса Хива хонлари даврида барпо этилган жойда.

Иккала Марв деганда Марви Шоҳижон ва Марвруд шаҳарлари тушунилади.

Марв дашти — Қорақум чўли.

Марвруд — 1) Мурғоб дарёси; 2) унинг юқори оқимидаги шаҳар, Болмурғоб ёнида.

Марв — Туркменистондаги Мари (Марв) шаҳрининг қадимий номларидан бири.

Марғиёна — Марв воҳаси, Мурғоб водийси.

Мароқанд (Мароқанда) — Самарқанд шаҳрининг милоддан бурунги номи.

Марсманда — ҳозирги Жиззах атрофида, тоғ этагида, сув бўйида бўлган қадимий шаҳар. Темир хонлари билан машҳур бўлган.

Машриқ — асосан Ўрта Осиёдан шарқдаги ерлар, баъзан Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг ўзи. Ховар, яъни Шарқ деб ҳам ёзилган.

Машқат бандари — Масқат, Уммон (Арабистон) денгизи бўйидаги порт.

Маъжамат — Кеш (Шаҳрисабз) шаҳрининг бир номи (Беруний).

Мағриб — 1) Африканинг шимоли ғарбий қисми; 2) Тунис, Жазоир, Марокаш; 3) ҳозирги Марокашнинг расмий номи.

Мағриб денгизи — Атлантика океани, баъзан Ўрта денгиз.

Мағриб даштлари — Саҳрои Қабир ва Судан чўллари.

«**Мағрибдан Машриққача**» — ўрта асрларда бизга маълум бўлган дунёнинг энг ғарбидан (Африкадан) энг шарқигача (Хитойгача) деган маънодаги ибора.

Миёни Рудон — ўрта асрда Фарғона водийсининг шарқий қисми, Норин ва Қорадарё сралнигидаги вилоят (Ўзган, Насробод қабилар).

Миёнқол (Миёнқал) — Бухоро билан Каттақўрғон оралиги, Зарафшоннинг Оқдарё ва Қорадарё оралиги.

Миҳрон (Меҳрона) — Ҳинд дарёси ва унинг этаклари арабча шундай деб аталган.

Моварои Хазарон — Каспий билан Аму оралиги, ҳозирги Туркменистонга тўғри келади.

Мовароуннаҳр — Амударёнинг ўнг томони, Аму билан Сир оралиги, шимолда Орол денгизидан то жанубда Помир этакларигача ёйилган кенг территория. Европача таржимаси Трансоксана («Аму орқаси»).

Баъзан Мовароуннаҳр тушунчаси кенгроқ маънода — Хоразм, Шимолӣ Афғонистон ва Мурғоб воҳасини қўшиб ҳам қўлланилган.

Можаристон — Венгрия.

Мозондарон — Эроннинг шимолий, Каспий бўйи вилояти. Қўпинча Табаристон номи билан бир маънода ишлатилади. Аммо, баъзан, Табаристоннинг жанубий қисми маъносида ҳам ишлатилган.

Мониса (Маниса) — Фарғона тизмаси.

Мочин — Хитойнинг шарқий қисми, ҳиндча Моҳо—Чин—Қатта Хитой демакдир.

Мунк — Жанубий Тожикистонда, Ховалинг қишлоғи ёнида бўлган ўрта аср шаҳри, Хутталнинг пойтахти.

Муру — Туркменистондаги Марв (Мари) вилоятининг энг қадимий номи.

Муруч ери — Ҳиндистон ярим оролининг ғарбий соҳили.

Мусалло — Афғонистонда, Ҳирот шаҳри чеккасидаги XV аср ёдгорлиги.

Мусай (Муси) — Синай ярим ороли, Африка билан Осиё чеккасида.

Мухтор тоғи — Ҳиротдан 8 км шимолдаги тоғ, бошқа номи — Қўҳи Сайид Абдулла.

Муғ тоғи — Тожикистонда, Зарафшоннинг юқори қисмида, ҳозирги Ҳайдаробод қишлоғи ёнидаги тоғ. Ундан қадимий сўғд ёзувлари топилган.

Мўғулистон — XIII—XVII асрларда Қозоғистондан Қашқаргача ёйилган ерлар. Чигатой улусининг шимоли шарқий қисми, Или, Етгисув ва Шарқий Туркистон вилоятлари. «Тарихи Рашидий»нинг автори Муҳаммад Ҳайдар «Иссиққўл Мўғулистондир» деб ёзган. Мўғулистоннинг ғарбий чегараси қилиб шимолда Кўкча денгиз (Балхаш), ғарбда Туркистон ва Тошкент шаҳарлари кўрсатилган. Демак, ҳозирги Қирғизистоннинг шимолий территорияси ҳам Мўғулистон тушунчасига кирган. Мўғулистон ва Мўғул улуси — бир маънода. Рус тилида Моғулистан (Моғолистан).

Мўғулистон тоғлари — ҳозирги Тяньшань тоғлари ёппасига шундай деб аталган.

Н

Навандак — Сарисий қишлоғи ёнида бўлган ўрта аср шаҳарчаси.

Навбехар — Балх шаҳрининг бир даҳаси. У ерда жуда катта Будда санам ва ибодатхона бўлган. Нав + бехар — «Янги ибодатхона» деган сўз.

Навокат (Невакет) — ўрта аср шаҳри. Хоразмийнинг кўрсатишича, 44° шимолий кенглик ва 140° шарқий узунликда. Чуй дарёсининг чап бўйида, Баласоғун ёнида бўлган. Ҳозирги Орловка қишлоғи ёнида.

Нажокет (Эски Ужкент) — Чирчиқ дарёсининг Сирга қуйилиш ёнидаги қадимий шаҳарлардан бири.

Нарозим — Амударёнинг ўрта оқимида, ўнг қирғоғидаги кўҳна район, ҳозирги Бурдолиқ билан Фороб ўртасида бўлган.

Наснас ери — маймунсимон ғалати бир афсонавий ҳайвонлар яшайдиган ер. Маҳмуд Қошғарий картасида Ернинг шимоли ғарбий чеккаси — «Наснаслар яшайдиган дашт» деб аталган.

Насои вилояти — ўрта асрда Фарғона водийсининг жанубий қисми. (Уш, Модӣ қишлоғи, Новкад, Хуршоб шаҳарлари).

Насробод — Шарқий Фарғонада бўлган ўрта аср (X аср) шаҳри. Фарғона ҳокими Аҳмад бин Асаднинг ўғли Наср исми билан аталган.

Наҳри Шош — Шош дарёси, Сирдарё.

Наҳри Салом — Дажла дарёси.

Наҳшаб — Қарши ёнидаги қадимий шаҳар, ўрта асрларда Насаф деб юришган.

Неса — Ашхобод шарқида, Бағир станицяси ёнидаги қадимий шаҳар, Парфия пойтахти. Уни Шоме Кучек — «Кичик Шом» деб ҳам атаганлар.

Номиқ (Намиқ) — Зарафшон дарёси.

Нузкет — Шимолий Қирғизистонда, Қораболта қишлоғи ёнидаги ўрта аср қишлоғи.

Нумижкат — Бухоро шаҳрининг VI асрдаги сўғдча номи. Аслда Нумижкат (Бамижкат) — Бухородан 4 фарсанг шарқдаги шаҳар эди. Лекин номи бутун Бухоро вилоятига берилган.

Нур Бухорий — Самарқанд областидаги Нурота, Кўҳна Нур шаҳри.

О

Обаскун (Обискун) — 1) Каспий денгизининг жануби шарқий бурчагида, қирғоқ бўйида бўлган орол номи; 2) ўша ердаги илк ўрта асрнинг машҳур порти. У ҳозирги Гурган дарёсининг оғзида бўлган. XIV аср-

ларда уни сув босган. Ривоятларга кўра, Чингизхондан қочиб юрган Муҳаммад Хоразмишоҳ шу оролда яширинган ва вафот этган.

Обаскун денгизи — Астробод қўлтиғи, баъзан бутун Каспий денгизи шундай деб аталган.

Обивард — қаранг: Бовард.

Оби Кўҳак — Кўҳак суви, Зарафшон дарёси.

Одарбиджон (Озорободгон) — Озарбайжон.

Одоқ — қаранг: Адоқ.

Олмония — ҳозирги ГДР ва ГФР территорияси.

Окс (**Оксус**) — Амударё қадимги грекча ва ғарбий европача манбаларда шундай ёзилган. Бу маҳаллий тилдаги «ўкуз» (дарё) сўзининг бузилиб ёзилгани.

Олатоғ — Фарғона водийсининг жанубидаги тоғлар, асосан, Олай тоғлари. Бобир ва Исмоил Бухорий шундай деб ёзганлар.

Олмалиқ — Или дарёси бўйида, ҳозирги Ғулжа ёнида, шимоли ғарброқда бўлган шаҳар.

Олмату — Олмаотанинг бурунги номи.

Олон дарвозаси — Шимолий Кавказдаги Дарьял дараси.

Олтинтоғ — 1) Олтой тоғлари; 2) Сибирнинг жанубидаги, Қунлуш тизмасининг бир тармоғи — Олтинтоғ.

Олтун йиш — Олтой тоғлари.

Олтишаҳар — Ғарбий Хитойдаги Қўжу, Оқсув, Учтурфон, Қашқар, Ёркенд ва Хўтан шаҳарларининг XIX асрдаги умумий номи.

Орел — Амударё этакларида, денгиз бўйидаги вилоят ва шаҳар.

Остонаи Саодат — Истанбул шаҳрининг мадҳий номларидан бири.

Ох — Тажан дарёси.

Оқ денгиз — Ўрта денгизи Ғарбий Осиё халқлари шундай деган.

Оқмачит — 1) Қримдаги Симферополь; 2) Қозоғистондаги Қизилўрда шаҳарларининг илгариги номи.

Оқмўла — илгариги Акмолинск, ҳозирги Целиноград.

Оқсарой — Шаҳрисабзда, Амир Темур замонидан қолган сарой.

Оққум — Қозоғистондаги Мўюнқум. Умуман Сирдарёнинг ўнг томони — Оққум, чап томони Қизилқум деб юритилган.

П

Пайканд (Байканд) — Бухородан жануби ғарбда, Яккатут темир йўл станцияси ёнидаги қадимий шаҳар вайроналари.

Палғар — тўғриси Фалғар (қаранг).

Пайжоб — Бахш сувидан шарқдаги ерлар, ҳозирги Панж водийси XIII асрда шундай аталган.

Парак (оби Парак) — Чирчиқ дарёсининг ўрта асрлардаги бир номи. Барак, оби Турк деб ҳам ёзилган. «Шоҳнома»да Тарак ёзилган.

Парёб — Фарёб (қаранг).

Парфия — Туркманистоннинг жануби билан Эроннинг шимолий қисми қадимий даврда шу ном билан аталган.

Политимет — Зарафшон дарёси.

Пороб — Фороб (қаранг).

Пухо (**Бухо**) — Бухоронинг VII—VIII асрдаги хитойча номи.

Пўнтус денгизи (Бўнтус) — Қора денгиз, грекча Понт номидаг олинган.

Р

Работи Малик — Зарафшон водийсида, Бухоро билан Навоий (Қармана) орасидаги чўли Маликда, XI асрда қурилган карвонсарой харобалари.

Рой — Теҳрон ёнида, ундан 5 км жануби шарқдаги қадимий шаҳар вайроналари.

Ромидруд — Кофирниҳон дарёси.

Рум (Румистон, Рум диёри) — Византия, Кичик Осиё (ҳозирги Туркия) ва қисман Греция.

Рум денгизи — Ўрта денгизнинг шарқий қисми, баъзан, бутун Ўрта денгиз.

Рӯзи Нисвон — Душанба шаҳрининг эски номи.

С

Сабза — Зоминнинг бир номи.

Садди Зулқарнайн — афсонавий девор, Гўё Яъжуж ва Маъжуж мамлакатини тўсиб турган девор. Ҳеч қаерда йўқ. Аммо Буюк Хитой девори шу афсонага манба бўлган.

Садди Искандар — Искандар девори, афсонавий марза. Шу номли жой — Каспийнинг жануби шарқий соҳилида, Гўргон шаҳри чеккасида бор. Буюк Хитой деворини ҳам Искандар қурдирган деган афсона бор. Яна бир шундай «девор» Миср чегарасида ҳам бўлган эмиш.

Садди Чин — Буюк Хитой девори.

Сайхун — Сирдарёнинг ўрта асрлардаги бир номи.

Сакжу — Ғарбий Хитойдаги Сучжоу шаҳри.

Самандар — Шимолий Кавказда, Каспий соҳилида, Терек дарёси бўйла бўлган илк ўрта аср шаҳри.

Самизкент — Самарқанд шаҳрининг ўрта асрдаги номларидан бири.

Санжа денгизи — Жанубий Хитой денгизи.

Санф денгизи — Сиём қўлтиғи.

Сарандиб — Цейлон ороли. Сийлон, Сайлон ҳам ёзилади.

Сарандиб тоғлари — Цейлон оролидаги Одамато тоғи.

Сарахс — Тажан дарёси бўйидаги қадимий шаҳар. Бир қисми — Эски Сарахс, Туркменистонда, бир қисми Янги Сарахс — Эрон территориясида.

Сарой — 1) Эски Сарой — ўрта асрларда Волганинг этакларидаги шаҳар, Олтин Ўрданинг пойтахти. Уни Чингизхоннинг набираси Ботухон Волганинг Оқтўба тармоғида қурдирган. Унинг укаси Беркахон ҳам, ўша шаҳардан сал қуйида, бошқа Сарой шаҳри (Сарои Берка) қурдирган. Бунини Янги Сарой дейдилар. 1395 йилда Темурланг томонидан бузилган. Вайроналари Волгоград областининг Ленинск посёлкаси ёнида; 2) «Шайбонийнома»да тилга олинган сарой — Аму бўйида, собиқ Сарой Қамар, Соли Сарой ҳам дейилган, ҳозирги Кировобод.

Саройжиқ — «Кичик Сарой» деган маънода. Урал дарёси бўйида. Гурьевдан 58 км шимолда бўлган XV—XVI аср муҳим савдо шаҳри. У ерга четэллик ва руслар келиб, ўртаосиёликлар билан савдо қилишган.

Сарбуза (Сарира) — Суматра ороли.

Сарир — Шимолий Кавказда, Доғистон ўрнидаги давлат.

Сариг — Қирғизистонда, Фрунзе шаҳри ёнидаги қадимий қишлоқ.

Сармат — Волга бўйи даштлари.

Сархад — Панж-Вохон дарёси бўйида бўлган шаҳар.

Сархад тоғлари — умуман чегарадаги тоғлар, баъзан Помир ёки Қорақурум.

Сахал (Сахилон) — Цейлон ороли.

Сағониён — қаранг: Чағониён.

Сибта (Сабта) — Африка шимолидаги шаҳар, ҳозирги Сеута.

Сигири (Секри) — Ҳиндистонда, Аградан ғарброқдаги кўл, тепалик ва қишлоқ. Бобир шу ерда бир сарой қурган. Акбаршоҳ эса шу тепалик устинга арк солган, бутун қишлоқ Фотихпур-Секри деб аталган. Бу ша-

ҳарча оз вақт бобирийларнинг пойтахти бўлиб турди. Ҳозир фақат музей.

Сином (Сиём) — Ҳисор тизмасининг шимолий тармоқлари, Муқанна яширинган тоғлар.

Сиёҳқўҳ — 1) Каспий бўйидаги Монқишлоқ ярим ороли; 2) Устюрт қирларининг жанубий чеккаси, Чинк жарлиги.

Сижистон — Ҳилманд дарёсининг қуйилиш жойидаги пастлик вилоят, Эрон билан Афғонистон чегарасида. Сакистон, Сеистон, Систон шаклларида ҳам ёзилган.

Сийлон (Сайлон) — Цейлон ороли.

Синд — 1) Ҳинд дарёсининг номи; 2) шу дарё этакларидаги вилоят.

Синжоп — Сибирь ва Олтой, Сибирь ўрмонлари.

Сир денгизи — Орол денгизининг бир номи (Абулғозихон, «Шажаран турк ва мўғул»).

Сироф — Форс қўлтиғининг шимолидаги порт, ўрта асрларда машҳур бўлган.

Сиғноқ (Суноқ) — ўрта аср шаҳарларидан бири. Сирдарёнинг ўнг қирғоғида, ҳозирги Қизилўрда темир йўл станциясига яқин бўлган.

Соброн (Соврон) — Сирдарё бўйида, Туркистон ёнидаги ўрта аср шаҳри.

Соли Сарой — қаранг: Сарой.

Сом (Шом) — Хоразмнинг шимоли ғарбида бўлган шаҳар.

Сомжон — Қорақўл шаҳри ёнида бўлган сув ҳавзаси.

Сувбурни — Амударё этакларида Хоразмнинг ғарбий чегарасидаги ўрта аср шаҳри, кейинчалик Шоҳсанам номини олган.

Сув бўйи — Хоразмнинг дарёга яқин қисми, Аму суғорган ерлар.

Сувор — Волганинг чап соҳилида, ҳозирги Қозоннинг жанубида бўлган илк ўрта асрнинг машҳур шаҳри.

Суб — Чуй дарё водийсида бўлган VI—X асрлар шаҳри. Чуй дарёсининг ўзи Суйе деб аталган.

Султония — Эроннинг шимолида, денгизга яқин, Қазвин шаҳри ёнида бўлган ўрта аср шаҳри. XIII аср охирида Хулокухон бино қилган.

Суткент — Тошкентдан шимоли ғарбда, Сирдарёнинг сўл қирғоғида, Форобдан қуйироқда бўлган шаҳар. Жанубий Қозоғистоннинг Қизилқумдаги Суткен совхози территориясида.

Сўғд — 1) Сўғдиёна — умуман Зарафшон водийси; 2) Сўғднинг икки районга бўлганлари: Сўғди Бухоро (Бухоро ва Қашқадарё водийси) ва Сўғди Самарқанднинг шарқий қисми; 3) Сўғд дарёси — Зарафшон.

Сўфола Зинж (Суфолат уз-Занж) — Африканинг жануби шарқий қирғоғидаги Софала порти. Беруний ва бошқа ўрта аср географларининг асарларида тилга олинган қора баданлилар (занжилар) вилояти.

Т

Табаристон — Каспий денгизининг жанубий соҳили, Гилон, Мозандарон вилоятлари ўрни. Тапуристон ҳам ёзилган. Тапур (табар) — қадимий қабила номи.

Табғоч (Тавғоч) — Шарқ манбаларида дастлаб Шимоли Шарқий Хитой шундай деб аталган. Кейинчалик бутун Хитой ҳам Тавғоч дейилган. Тамғоч деб ҳам ёзилган.

Тавовис — Бухоро билан Қармана (Навоий) орасида бўлган илк ўрта аср шаҳри.

Такабкет (Текабкет) — Қирғизистонда, Талос шаҳри ёнидаги Оқтепа харобалари.

Тамир Қапуғ — қадимий туркий ёдгорликларда Темир Дарвоза шундай аталган.

Танаис — аслида Дон дарёси, ammo баъзи қадимги юнон авторлари Сирдарёни ҳам янглиш равишда шундай аташган.

Тангритоғ — ҳозирги Марказий Тяньшань аслида Тангритоғ деб аталган. Маҳаллий туркий қабилалар Иссиққўл атрофидаги баланд тоғларни муқаддас деб билиб, шундай ном берганлар.

Тапробан (Тубрубан) — Цейлон ороли.

Таркан — Тошкент шаҳрининг қадимий номларидан бири.

Тароз (Тироз) — ҳозирги Жамбул (Авлиеота) ёнидаги шаҳар.

Тартар мамлакати (Тартария) — «Татар» сўзининг бузиб ёзилгани, Ўрта Осиё, Сибирь ва Узоқ Шарқ ерлари маъносида ғарбда ишлатилган.

Татба — Африка шарқидаги майда ороллар (эҳтимол, Памба).

Тафкон — Тяньшань тоғларининг шарқий қисми («Худуд ул-олам» китобида)

Тахти Сулаймон — Ҷш шаҳри баъзан шундай деб аталган. Аслда Тахти Сулаймон — ундаги бир тепалик номи.

Темир Дарвоза — дунёнинг бир неча ерида бор, аслида тор даралар шундай деб аталган: 1) Каспий бўйидаги Дарбанд — Кавказ Темир дарвозаси; 2) Дунай дарёсидаги энг тор дара; 3) Ўзбекистоннинг Бойсун тоғларидаги (Деҳқонободдан Дарбандга ўтадиган) Бузғолахона урхун ёзувларида ҳам тилга олинган); 4) Тошкент шимолида, Қалас яқинидаги ўткил ҳам шундай деб аталган.

«Темир дарвоза — Қалас чўли билан Исбижоп ўртасида, Шош чегарасида, Шошдан Темир дарвозагача 2 мил» (Ёқут).

Тибат — Тибет, Тубут, Тупут шаклларида ёзилган.

То иқон — Шимолий Афғонистондаги иккита жой, бири ғарбда — Мурғоб дарёсида, иккинчиси шарқда — Бадахшонга яқин.

Тоғкенд — Самарқанд билан Бухоро орасида, Гиждувонга яқин бўлган жой.

Тоғ бўйи — Туркменистоннинг жанубий қисми, Копетдоғ этаклари.

Трансоксиана — Амударёнинг шарқ томонидаги ерлар. Аму (Окс)нинг орқаси деган маънода, Шарқ манбаларидаги Мовороуннаҳр исмига мос келди.

Тункат — Тошкентдан жанубда, Оҳангарон дарёси бўйидаги ўрта аср шаҳри.

Турон — кенг маъносини Ўрта Осиё, Туронзамин ҳам деганлар. Лекин қадим замонда фақат Эроннинг шимоли шарқига қўшни бўлган ерлар, Амударёнинг шарқигина тушунилган.

Турк дарёси (оби Турк) — Чирчиқ суви.

Туркистон — бир неча маънодаги ном: 1) Туркистон шаҳри, Сирдарё бўйида; 2) Туркистон — турклар мамлакати, Каспий денгизидан то Қашқар — Жунғариягача ёйилган, туркий қабилалар яшайдиган вилоятларнинг умумий номи; Турон ўрнида ҳам қўлланилган; 3) Туркистон — Сирдарёдан шарқ томондаги, то Жунғариягача бўлган ерлар, Ўрта Осиё воҳаларидан ташқарида — ҳозирги Қозоғистон ва Қирғизистон ерлари. Баъзан, бу Мўғулистон тушунчаси ўрнида ишлатилган; 4) Маъмурий жиҳатдан Туркистон учга бўлинган: Шарқий Туркистон — Туркистони Чиний, Ғарбий Туркистон — Совет Ўрта Осиёси ва Афғон Туркистони, яъни Шимолий Афғонистон.

Тўҳористон — Термиз атрофларида ва Амударёнинг ўрта ва юқори оқимидаги икки соҳил чегаралари: Помирдан Эронгача, Бойсунтоғдан Ҳиндукушгача, Тўҳор — қадимги қabila номи, бу қabila Аму бўйларидан тортиб то Қашғаргача тарқалган эди.

Тўҳористон бўлиниб кетгач, жанубда Балх, шимолда Чағониён ва Термиз, шарқда Хутталон вилоятлари ҳосил бўлган.

Тоҳирия — Хоразмнинг жанубий чегарасида, Аму бўйидаги ўрта аср шаҳари, ҳозирги Дояхотун харобалари.

Туркман чўли — Қорақум чўли.
Тус — Эроннинг шарқидаги қадимий шаҳар. Машҳаддан 25 км шимоли ғарбда вайроналари бор.

У

Уйғурия — Шарқий Туркистон, Уйғуристон маъносида.
Уммон денгизи (бахри Уммон) — ҳозирги Арабистон денгизи. Унинг шимоли ғарбий қисми ҳали ҳам Уммон қўлтиғи деб аталади.
Уммат ул-Мадина — «Шаҳарлар онаси». Шарқда — Бахх, Хуросонда — Марв, Хижозда — Макка шундай деб улуғланган.
Умор — Обь дарёси. Ямор ҳам дейилган.
Урушалим — Қуддус шаҳри, Иерусалим (Фаластин).
Усуриша — Тожикистонда, Уратепа ўрнидаги қадимий шаҳар. Умуман, Самарқанд билан Хўжаид оралиғи ҳам Усуриша дейилган. Усуриша, Усги-равшан шаклларида ҳам ёзилган.
Усмон ороли — Термиз ёнидаги орол Пайғамбарнинг бир номи.

Ф

Фалғар (Фарғар) — ҳозирги Тожикистоннинг шимолий тоғлари, Зарафшоннинг юқори оқими райони, Уратепадан то Зарафшон тоғларигача бўлган ерлар. «Бобирнома»да Палғар, «Худуд ул-олам» асарида Фарғал.
Фанокат — Бапокат, Шоҳрухия (қаранг).
Фараб (Фарабр) — Амунинг ўнг бетиде, Чоржўй рўпарасидаги Фараб порти.
Фарова (Афрова) — Туркменистонда, ҳозирги Қизил Арвот ёнидаги қадимги шаҳар.
Фаров тоғлари — Копетдоғ («Нусратнома»).Фаранг (Ифранж, Фарағистон, Фираи) — Ғарбий Европа, Франция, Италия.
Фаранг денгизи — Ўрта денгиз, баъзан Қора денгиз.
Фарёб — Афғонистондаги қадимий шаҳар, ҳозирги Давлатобод ёки Хайробод ўрнида бўлган.
Ферузобод — Хиротнинг бир қисми, Ферузобод дарвозаси ҳам бор.
Фил — Хоразмда, Амунинг ўнг соҳилидаги Қот шаҳрининг қалъаси. Уни X асрда сув ювиб кетган.
Фомир — баъзан Помир шундай ёзилган.
Фороб — Тошкентдан шимоли ғарбда, Арис сувининг Сирдарёга қуйилиш жойида, дарёнинг ўнг соҳилидаги қадимий шаҳар. Унинг бошқа номлари: Ўтрор, Бороб, Қорачуқ.
Амударё бўйидаги, Чоржўй рўпарасидаги Фараб бутунлай бошқа. У қадимги ёзма манбаларда Фарабр дейилган.
Форс — 1) Форс вилояти. Эроннинг жанубий қисми; 2) Форс қўлтиғи (ҳалиги Форс).
Фустот — Мисрда, Қоҳирадан бурунги пойтахт.

Х

Хабушон — Шимолий Эрондаги Кушон шаҳри.
Хаворазм — Хоразм.
Хазар денгизи — Қаспий денгизи.
Хазар дарёси — Волга.

Хазария — Волга бўйидаги хазарлар давлати X асрда тарқалиб кетгандан кейин Ғарбий Европа, асосан италян маибаларида Қрим ярим-оли то XVI асргача Хазария деб аталиб турди.

Хазарон — Итил шаҳрининг шарқий қисми, унинг савдо райони шундай деб аталган.

Хайвақ — Хива шаҳри.

Хайбар — 1) Афғонистон билан Покистон чегарасидаги тоғ йўлаги, доvon, 2) Мадина ёнидаги қалъа.

Хайлам шаҳри — Икки сув орасининг сомонилар давридаги марказ шаҳри.

Хайлама дарёси — Норин дарёси.

Хайтал томон — Амударёнинг ўнг томони. Мовароуннаҳр томон.

Халаб — Суриядаги шаҳар, европа тилларида Алеппо ёзилади.

Хамукат — Қирғизистонда, Серафимовка қишлоғидан жануброқдаги Мойтепа харобалари.

Хатлон — Панж ва Вахш дарёлари оралигидаги вилоят. У Хуттал, Хутталон шаклларида ҳам ёзилган.

Хвалинское море (Хвалисское море) — Каспий денгизининг русча номларидан бири.

Хивақ — Хива шаҳри.

Хиз денгизи (Қиз денгизи) — Туркменистондаги Сарикамиш ботиғининг бир номи (Беруний).

Хито — Хитой.

Ховар — «Шарқ мамлакатлари» деган сўз, асосан, Ўрта Осиёда шарқда бўлган ерларга айтилган.

Ҳожн Гархон — ҳозирги Астрахань шаҳрининг дастлабки номи. Ғарбий Европада Цитрахан деб ҳам ёзилган. Иби Баттутанин ёзишича, XIV аср бошларида барпо этилган бу шаҳар бир ҳожига тархон (мулк) қилиб берилган. Аммо VIII асрда Астархон исмли саркарда бўлганлиги ҳам маълум.

Ҳолижон — Амударё этакларидаги, Орол денгизига қуйилиш ёнидаги ботқоқлик, сертармоқ ер ўрта асрларда шундай деб аталган.

Хонбалиқ — хон шаҳри, хон турадиган шаҳар: 1) Хитой пойтахти, ҳозирги Пекин; 2) Волга этагидаги Итил шаҳрининг ғарбий қисми, хон саройи жойлашган район ҳам шундай аталган.

Хонфу — Хитойда, Янцзи дарёси этагида, ҳозирги Ханьчжоу ёнидаги шаҳар.

Ҳоразм дашти — Қорақум чўли, унинг шимоли шарқий қисми.

Ҳоразм денгизи (дарёи Ҳоразм) — Орол денгизи.

Ҳоразм шаҳри — Қот шаҳрининг бир номи.

Ҳоразми Мовароуннаҳр — Ҳоразмнинг шарқий қисми, Амуннинг ўнг томонидагиси.

Ҳоразми Хуросон — Ҳоразмнинг ғарбий қисми, чап соҳили.

Хорис — Катта Арарат тоғи.

Хотун сини — «Бека хотин мақбараси» деган сўз. Осиё шарқида тахмин қилинган бир шаҳар. Беруний унинг координаталарини ҳам ёзган.

Хузор — Ғузор.

Хулбук — Жанубий Тожикистонда, Қўлоб ёнидаги қадимий шаҳар. Хатлон вилоятининг пойтахти бўлган.

Хумдан — Хитойнинг қадимий пойтахти, ҳозирги Сианьфу.

Хуросон — ҳозирги Эроннинг шимоли шарқий қисми. Ўрта асрларда эса анча кенг ерлар Хуросон деб тушунилган. Каспий денгизидан то Ҳиндистон чегараларигача, жумладан Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари ҳам Хуросонга кирган. Алишер Навоий замонида Хуросоннинг маркази Ҳирот бўлган.

Хуросон денгизи — Каспий денгизи.

Хушмайхон (Қасмайхон) — Чоржўй билан Марв орасида бўлган илк ўрта аср шаҳри.

Хўқанд — Қўқон шаҳри.

Хўжанд суйи — Сирдарё, XIII аср хитой манбаларида Хоган-мулянь деб ёзилган.

Ч

Чаҳоржўй — Чоржўй шаҳри.

Чаганиён (Чағониён, Сағониён) — Сурхондарё ва Вахш водийси, Амударёнинг ўнг томони.

Чагонруд — Сурхон дарёси.

Чин — Хитой, Хитойнинг марказий қисми. Чину Мочин — Бутун Хитой, Қатта Хитой.

Чин денгизи — Шарқий Хитой денгизи, баъзан умуман Тинч океан.

Чиночкет (Жинонжикет) — ҳозирги Чингос ёнида бўлган X—XII аср шаҳри.

Чипангу — италиян сайёҳи Марко Поло (XIII аср охири) Японияни шундай деб атаган.

Чир суйи — Чирчиқ дарёси.

Чигатой улуси — XV асрларда Ўрта Осиёнинг шимоли шарқий қисми.

Чоч — Тошкент шаҳрининг илк ўрта асрлардаги номи, асосан тожикча-форсча китобларда учрайди.

Чоҳи Нахшаб — Қарши қудуғи. Ривоятга кўра, Муқанна шу қудуқда мўъжизалар кўрсатган.

Ш

Шалжа (Шалжи) — Қирғизистонда, Кировское қишлоғи ёнидаги Садиққўрғон харобалари.

Шамай — Семипалатинск шаҳри.

Шантунг ёзи — қадимий туркий ёдгорликларда Хитойдаги Хуанхэ дарё водийсининг номи.

Шарқий Бухоро — Синьцзян вилояти (Хитой).

Шарқий муҳит — Тинч океан.

Шарқий Туркистон — Синьцзян вилояти (Хитой).

Шаҳркент — Сирдарёнинг чап соҳилида, Қазалинск станциясидан 25 км ғарбдаги қадимий шаҳар.

Ширвон — Озарбайжон еридаги давлат, Ширвон шоҳлиги. Маркази Шамоха шаҳри бўлган.

Шири Шутур чўли — Қорақумнинг шарқий қисми, Мари билан Аму оралиги шундай деб аталган.

Шобуркон — Шимолий Афғонистондаги Шибирғон шаҳри. Унинг номлари: Шубрикон, Шопуркон.

Шовдар тоғлари — Самарқанд жанубидаги тоғлар, Ургут райони.

Шозавон тоғлари — Самарқанд жанубидаги тоғлар, қишлоқ ва яйлов номи.

Шом — Сурия, Ўрта денгизнинг шарқий қисми.

Шом денгизи — Ўрта денгизнинг шарқий қисми, умуман Ўрта денгиз.

Шош — Тошкент ўлкасининг ўрта асрдаги, араблар давридаги номи.

Шош вилояти — Сирдарё ва Чирчиқ оралигидаги ерлар.

Шош дарёси — Сирдарё, баъзан Чирчиқ.

Шоҳрухия — Тошкентдан жануброқда Оҳангарон дарёсининг Сирдарёга қуйилиш жойида бўлган шаҳар. Дастлабки номи Бапокат (Фанокат). Чингизхон истилосида вайрон қилинган. Уни Амир Темур тиклаб, ўз ўғли Шоҳрух номи билан Шоҳрухия деб атаган.

Шоҳқадам — Қрасноводск шаҳрининг эски номи.

Шутуркат — Бинкат (Тошкент) билан Банокат (Шоҳрухия) ўртасида, ҳозирги Янгийўл билан Пахта станцияси ёнида бўлган шаҳар.

Шўр денгиз — Орол денгизининг бир номи. Ҳақимхон тўра Қора денгизни ҳам шу ном билан атаган.

Э

Эрдор йўли — Хоразмдан Россияга бориладиган карвон йўли, Ус-тюрт ва Фарбий Қозоғистон орқали ўтган йўл.

Эронистон — Эроннинг марказий ва жанубий қисмлари.

Ю

Юнон (Юнонистон) — қадимги Греция.

Юқори Несия — Фарғона водийсининг жанубий тоғлиқ қисми, Сўх водийси.

Я

Яик — қаранг: Ёйиқ, Жойиқ.

Яксарт — Сирдарёнинг энг қадимги маҳаллий номларидан бири.

Яман денгизи — Қизил денгизнинг жанубий қисми.

Ямор — Обь дарёси.

Янги — Тароз, ҳозирги Жамбул шаҳри ёнидаги шаҳарнинг мўғулчи номи.

Янгикент — арабча Қарият ул-Хадиса, Мадина ул-Жадида; тожикчи Деҳинав, Сирдарё этагидаги қадимги шаҳар. Жанкеит ҳам ёзилади. Харобалари Қазалинск шаҳридан 25 км масофада, дарёнинг чап томонида Орол денгизи қўлтиқчасининг бўйида.

Янги Урганч — XVII асрда бино этилган шаҳар, ҳозирги Урганч.

Янгиқалъа — Эски Оренбург шаҳрининг порасий маҳаллий номи.

Янжу ўғуз (Инжу, Ёнжу) — қадимий туркий ёдгорликларда тилга олинган Ўрта Осиё дарёси. Уни Сирдарё дсб тахмин қилинади. Аммо Зарафшон бўлиши ҳам мумкин.

Ясриб — Мадина шаҳрининг қадимги номи.

Ясси — ҳозирги Туркистон шаҳри ёнидаги қишлоқ. Аҳмад Яссавийнинг туғилган жойи.

Яшил океан (дарёи Сабз, баҳр ул-Ахдар) — кўпинча Ҳинд океани, баъзан Тинч океан.

Яшил ўғуз — урхун ёзувларида Хуанхэ дарёсининг номи.

Яҳудия — Шимолий Афғонистонда, Жузжон вилоятининг катта шаҳарларидан бири бўлган. Ҳозирги Майманага яқин. Унинг номлари: Жу-худон, Яхудсн.

Яъжуж ва Маъжуж ери — афсонавий мамлакат, гўё, бу яъжуж ва маъжуж исмли ёввойи қабиаларнинг ери эмиш. Шарқ географлари ўз карталарида бу мамлакатни дунё чеккасида деб тасвирлаганлар.

Маҳмуд Қошғарий (XI аср) картасида у мамлакат Хитой билан Ҳиндистон ўрғалигида тасвирланган. Идрисий (XII аср) уни Сибирь шимолида деб тасвирлаган. Бироқ, «Яъжуж ва Маъжуж ери» дунёнинг ҳеч ерида йўқ.

Қ

Қабодиён (Қуводиён) — Тожикистонда, Қофирниҳон дарёси бўйидаги (Амударёдан 70 км шимолда) қадимий шаҳар. Ҳозир қишлоқ.

Қадирқон ийши — қадимий туркий маибаларда Катта Хингаи тоғининг ўрмонлари шундай аталган.

Қалах (Қала) — Малака яриморотида бўлган шаҳар.

Қамжу — Ғарбий Хитойдаги Ганьжоу шаҳри.

Қанғ (Қанға, Қанғуй) — Хоразм билан Қозоғистон ўртасида, Сирдарё бўйидаги энг қадимий давлатлардан бири.

Қанғқа — Сирдарё («Шоҳнома»да).

Қанғу Тарбан — қадимий туркий маибаларда Утзор шаҳри шундай деб аталган.

Қибрит — Кипр ороли, Қибриз деб ҳам ёзилган.

Қомул — Ғарбий Хитойдаги Хами шаҳри.

Қорамурон — Хуанхэ дарёси (Ғиёсиддин наққош сафарномасида).

Қорасомон — Утзор шаҳри (Фороб) чеккасида бўлган шаҳарча.

Қоратегин — Тожикистонда, Душанбадан шимоли шарқ томондаги тоғли район, ҳозирги Ғарм атрофлари.

Қоратегиз — Сарикамиш кўли шундай деб ҳам аталган.

Қорачуқ — 1) Сирдарё бўйидаги Фороб шаҳрининг бир номи; 2) Жанубий Қозоғистондаги Қоратов.

Қорақурум — ҳозирги Монголияда, Урхун (Орхон) дарёси бошларида бўлган илк ўрта аср шаҳри.

Қоф (куҳи Қоф) — афсонавий тоғ, гўё Ер чеккасини ўраб турган баланд тоғ. Баъзан, Кавказ тоғлари, Помир, Копетдоғ ҳам Қоф дейилган.

Қоффо (Қофо, Қафа) — Қримдаги қадимги шаҳар, ҳозирги Феодосия.

Қубо — Қува шаҳри (Фарғона водийси).

Қуддуси Шом — Суриядаги Қуддус, Иерусалим шаҳри.

Қузғун денгизи — Каспий денгизининг номларидан бири, жуда кам ишлатилади.

Қузлум — 1) Қизил денгиз; 2) унинг шимолидаги шаҳар, ҳозирги Сувайш ўрнида бўлган; 3) Каспий денгизи ҳам баъзан шундай аталган.

Қулон шаҳри — Қирғизистондаги Луговое (Торти) станцияси.

Қумид — Тожикистонда, Дарвоз тоғларининг бир номи.

Қурдор — Амударё этакларидаги ўрта аср шаҳри, ҳозирги Чимбой шаҳри.

Қурдор денгизи — Орол денгизи.

Қушония — Каттақўрғон ёнидаги қадимги шаҳар.

Қурдум — Орол денгизи ва унинг теварагида бўлган юртлар (фольклорда).

Қумис — Эроннинг шимоли шарқидаги вилоят, Бистом ва Дамғон унинг марказий шаҳарлари бўлган.

Қўстантин — Константинополь (Византия, Истанбул) шаҳрининг номи.

Қўстантиния денгизи — Эге денгизи, Мармара денгизи ва бўғозлар.

Қўжу — Ғарбий Хитойда илк ўрта асрда бўлган машҳур шаҳар. Ҳозирги Турфон шаҳри ёнида бўлган. Уни Қўсан, Чипончекет ҳам дегаилар.

Қўчқорбоши — Қирғизистон тоғларида, ҳозирги Қўчқор дарёси бўйида бўлган илк ўрта аср шаҳри. Уни Қўчинқорбоши деб ҳам ёзганлар.

Ғ

Ғазна (Ғазнин) — Ғазни шаҳри (Афғонистонда).

Ғарбий муҳит — Атлантика океани.

Ғарбий Туркистон — Урта Осиё Туркистони; Шарқий Туркистон — Хитойда.

Ғарчистон (Ғарч, Ғаржистон) — 1) Шимолий Афғонистонда, Мурғоб дарёсининг бошларидаги тоғли вилоят; 2) Ғарчистони Самарқанд — Зарафшон бошларидаги тоғли ўлка, Қоратегин ҳам шунга қўшилган.

Ғарч сўзи умуман тоғлик ерни, Кўҳистонни англатади. Яғноб тилида

тоғни ғар дейишган. Ҳатто ғалча сўзи шу ғарч сўзидан олинган, деган тахмин ҳам бор.

Ғилон денгизи — Қаспий денгизи.

Ғуз чўли — Қорақум чўли.

Ғур — Афғонистонда, Ҳиндукуш тоғларининг ғарбий қисмидаги тоғли вилоят, Ҳерируд дарёсининг жанубий томони, Ҳирот билан Бомнён оралиғи.

Ў

Ўғурча (Ағрича) — Қаспийнинг шарқий соҳилида, Ўзбўйнинг денгизга қуйилишидаги шаҳар. Ҳозир Ўғурчи ороли бор.

Ўзбек улуси (диёри ўзбек, вилояти ўзбек) — Урал дарёсининг шарқ томонидаги ўлка XIV аср охирида шундай деб аталган.

Ўзбекистон — ҳозирги маъносидан бошқа яна шундай маънолари бўлган: 1) Балхаш кўлининг шимоли Ўзбекистон дейилган; 2) Жанубий Тожикистон билан Сурхондарё водийси Ўзбекистон дейилган.

Ўзган — 1) Сирдарёнинг чап соҳилида, ўрта оқимида бўлган илк ўрта аср шаҳри; 2) Фарғона водийсининг шарқдаги Ўзган шаҳри.

Ўзган дарёси — Қорадарёнинг бир номи, баъзан Сирдарё.

Ўкуз (Ўгуз) — Амударёнинг энг қадимги маҳаллий номларидан бири. Умуман «Ўкуз» — дарё деган сўз.

Ўртоқ тоғлари — Қирғиз Олатови тизмаси.

Ўтрор — Тошкентдан шимоли ғарбда, Арис сувининг Сирдарёга қуйилиш жойида бўлган қадимий шаҳар. Унинг вайроналари ҳозирги Темур станциясидан 7 км шимоли шарқда. Иккинчи номи Фороб, Қорачуқ, Амир Темур вафот этган жой.

Ўтукен (Етикен) — қадимий туркий ёдгорликларда тилга олинган ўрмонли тоғлар, Монголиядаги Шарқий Хангай райони.

Ўч — Ғарбий Хитойдаги Учтурфон шаҳрининг эски номи.

Ўқиёнус — океан, Атлантика океани.

Ҳ

Ҳо Дарвеш чўли — Қароқчиқум чўли (Фарғона водийси).

Ҳабаш (Ҳабаша) — Ҳабашистон, Сомали, баъзан бутун Жануби Шарқий Африка.

Ҳабаш денгизи — Барбар денгизи, Адан қўлтиғи ва Сомали ярим оралининг атрофи.

Ҳазора — 1) Кармана шаҳридан ғарброқда, Зарафшоннинг чап қирғоғидаги кўҳна қалъа; 2) Афғонистон марказидаги тоғли вилоят.

Ҳери — Ҳирот шаҳрининг номи.

Ҳирот — Афғонистон шимолидаги шаҳар. Осиёнинг энг кўҳна маданий марказларидан бири.

Ҳирот дарвозалари — Ҳирот шаҳрининг дарвозалари: дарвозаи Ироқ, дарвозаи Малик, дарвозаи Ферузобод, дарвозаи Хуш ва дарвозаи Қипчоқ.

Ҳирот дарёси — Ҳерируд, Тажаннинг бошланиши.

Ҳисор — Тожикистонда, ҳозирги Душанба ёнидаги қадимий қалъа ва вилоят. Ҳисори Шодмон — шу шаҳарнинг бир номи. (Шодмон сўзи қадимий Шумон номининг ўзгарганидир, деган мулоҳаза ҳам бор.)

Ҳўрмуз — Форс қўлтиғининг шарқда, денгизга қўшилиш олдидаги бандар (порт).

Ҳўрмуз денгизи — Форс қўлтиғи.

МУНДАРИЖА

Ернинг тили	3
Биринчи қисм	5
Тарихга бир назар	12
«Бобирнома»даги бир чалкашлик	15
Бир ёзувнинг сирини	16
Исми жисмига монанд	18
Гидронимия ва оронимия	22
Топонимик лавҳалар	34
Вамбери ва Мурзаев	37
Тошкент бўйлаб саёҳат	45
Иккинчи қисм	59
Қисқача топонимик лугат	59
Илова	59
Тарихий-географик номлар изоҳоти	59

